

Spaanse vestingbouwwerkzaamheden aan de stad Geldern vóór de Pruisische verovering in 1703

door RIEN VAN DEN BRAND

Inleiding

De stad Geldern ontstond in de dertiende eeuw bij de burcht. We zien een ontwikkeling tot volwaardige stad met vestingwerken in de Middeleeuwen. De stad is strategisch gelegen aan de Niers in een gebied dat eeuwenlang werd betwist door allerlei politieke belanghebbenden. Daarbij was de vestingfunctie een constante factor in de geschiedenis. In dit artikel wordt een beeld geschetst van verschillende ontwikkelingen van die vestinggeschiedenis tot aan de Pruisische verovering van de stad in 1703. Daarbij zijn vooral de verschillende rekeningen van de stad zelf en van andere besturen een belangrijke bron gebleken. De registers in Nederlandse en Belgische archieven, vooral die uit de Spaanse tijd met Brussel als bestuurscentrum, geven veel details over de lokale

De stad Geldern in het hertogdom Gelre. Cartograaf Gabriel Bodenehr de Oude (1661–1758), Augsburg ca. 1720. (Particuliere collectie)

gebeurtenissen. De strategische ontwikkeling van de vestingstad als garnizoensplaats zal de nodige aandacht krijgen. Dat geldt eveneens voor het leven in en de bedrijvigheid van de omliggende Gelderse dorpen en steden.

Overgang van middeleeuwse stad naar vesting

Een van de oudste afbeeldingen van de hoofdburcht met nederhof van Geldern met toegangspoort naar de stad, circa 1550, Detail. (Gelders Archief Arnhem, kaartnr. 184)

Geldern kent een lange historie van verdedigingswerken. Die is begonnen bij de eerste nederzetting rond de aan een Niersovergang gelegen hoofdburcht van de Gelderse graven.¹ Als stamburcht van de graven, later hertogen van Gelre, is deze vermoedelijk in de vroege twaalfde eeuw ontstaan. In een oorkonde in 1237 heet de burcht van graaf Otto II van Gelre (1215–1271) *castrum Gelrense*.² Tien jaar later noemt men de flink uitgegroeide, versterkte nederzetting Geldern *oppidum*, waarmee deze dus als stad wordt aangeduid.³ Deze stad wordt rijklijk met privileges bedacht. Stadsmuren, wallen, grachten, bruggen, wachthuizen, stadspoorten en muurtorens (bijvoorbeeld *Gelder Tor*, *Issumer Tor*, *Haustor*, *Harttor*,

Brühltor) verrijzen er vanaf de veertiende eeuw.⁴

In stadsrekeningen uit de zeventiende eeuw vindt men zeer weinig informatie over militaire bouw- en bolwerken. Dit in tegenstelling tot diverse zeventiende-eeuwse rekeningen in het bestand Rekenkamer (*Chambre des Comptes*) in het Algemeen Rijksarchief te

- 1 Stefan FRANKIEWITZ/Peter LINGENS, *Drache und Mispel im Gelderland. Eine Handreichung für Haus und Schule*, Geldern 1996.
- 2 L. A. J. W. SLOET, *Oorkondenboek der graafschap Gelre en Zutphen, 's-Gravenhage 1872–1876*, Oork.-Nr. 596.
- 3 I.A. NIJHOFF, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegevene oorkonden*, Arnhem 1830 e. v., Bd. 3, Nr. 1033.
- 4 Details over de fortificaties van de stad Geldern uit de jaren 1597 tot 1601 zijn vastgelegd in rekeningen van rentmeester Gaedert van Aefferden. Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), Maastricht, Gelderse Rekenkamer te Roermond, Inventaris 01.002 Inv.-Nrs. 527, 528. Stefan FRANKIEWITZ, *Die Anfänge der Stadt Geldern und der Kleine Markt*, in: *Die Archäologie des historischen Stadtviertels auf dem Kleinen Markt in Geldern. Ausgrabung und Archivforschung*, hrsg. v. d. Stadtwerken Geldern, Duisburg 2012, S. 2–7. – Peter H. MEURER, *Topographia Geldriae. Ein Katalog der historischen Pläne & Ansichten von Stadt & Festung Geldern*, Geldern 1979.

Brussel, welke vanaf 1667 gegevens bevatten over de stad Geldern.⁵ Ook over de in stedelijke garnizoensbarakken gelegde buitenlandse huursoldaten, uit de jaren 1600 tot 1700, zijn in Brussel veel gegevens bewaard. Deze wachten op verdere ontsluiting.⁶ Franse en Spaanse pioniers bouwden samen met de plaatselijke bevolking in Geldern onder meer negen grote bastions met onderaardse gangen en kazematten. De laatste versterkingen, vóór de Pruisische verovering in 1703, van de toenmalige Spaanse stad Geldern vinden plaats tussen 1700 en 1703, en wel met hulp van Franse huursoldaten.

Vestingwerken van de stad Geldern met de burcht, vermoedelijk circa 1550. Hierna zal de ommuurde stad gedurende een paar honderd jaar ingrijpend worden versterkt met een dubbele gracht, hogere wallen, bastions en bolwerken. (Gelders Archief, Arnhem, Rekenkamer Inv.-Nr. 7084, kaartnr. 184).

5 Algemeen Rijksarchief, Brussel (ARAB), Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26988–26999.

6 Ibid., Contadorie et Pagadorie. Zie: E. de BREYNE, Inventaire du fonds de la Contadorie des Finances, Bruxelles 1974. Toegang T 005, Inv.-Nr. 366: Garnisons ville de Gueldres 1600–1630; Inv.-Nr. 367 Garnisons ville de Gueldres 1639–1666; Inv.-Nr. 368 Garnisons ville de Gueldres 1670–1700.

Komst van vuurwapens

Een half kartouw of een kanon op affuit met een lading van een 24 ponds kogel of kloot, werd getrokken door zes of meer paarden. De vuurmonden waren gemaakt van gegoten brons, waarmee vooral klokkengieters grote ervaring hadden. Kopergravure (detail) door H. Hondius uit: David SOLEMNE, *Le Mareschal des Logis*, Amsterdam 1653. (Particuliere collectie)

Een grote ommekeer in de krijgsvoering is de uitvinding van het buskruit en de vuurwapens. Een van de laatste middeleeuwse veldslagen die dicht bij de stad Geldern plaatsvond, was de zogeheten Slag bij Straelen in 1468, waar de Gelderse en Kleefse hertogen tegenover elkaar stonden. Dat was praktisch nog een gevecht van man tegen man. Kleef had op 22 juni 1468 heimelijk haar in pand verkregen Gelderse stad Wachtendonk bevoorrad met manschappen en proviand. Op de terugweg moest het Kleefse leger van 600 ruiters en 6.000 voetknechten op 23 juni de landweer bij Straelen passeren. Daar wachtte het Gelderse leger in hinderlagen de Kleefse hertog en zijn manschappen op. Mislukte pogingen om een bres in de Gelderse slagorde te slaan en paniek werden het Kleefse leger noodlottig. De hertog van Gelre kwam als grote overwinnaar uit de strijd.⁷

Omstreeks 1500 begint, vooral als gevolg van de snelle komst van de vuurwapens en het buskruit, de omvorming van Geldern van verstevigde middeleeuwse stad naar een ware vestingstad.⁸ De inwoners moeten met korven en kruiwagens zelf flink meewerken om de grachten te verdiepen en de wallen te verhogen, om het nieuwe geschut te kunnen weerstaan. Daartoe worden, naast zand, vooral boomstammen, balken en planken gebruikt. Gebakken stenen worden in deze fase niet massaal ingezet. Het uitdiepen, verbreden en schoonhouden van de stadsgrachten en het ophogen van de wallen vraagt telkens veel offers van de burgers.

De materiaalkosten voor het verdedigingswerk komen aanvankelijk voor gemeenschappelijke rekening van de stad en de Gelderse hertog. Deze laatste gebruikt daarvoor onder meer belastingen, accijnzen op levensmiddelen en dranken, zoals brood, bier en wijn; verder tolinkomsten, houtverkopen uit domeinbossen en geldboetes van inwoners. De stad zelf kan vaak niet voldoende arbeidskrachten ter beschikking stellen. Geregeld is er ook een tekort aan kruiwagens, spaden en karren met paarden. Bijgevolg moeten buurdorpen bijspringen. Mankracht en hulpmiddelen bieden dan de omliggende plaatsen: Pont, Hetzert/Straelen, Kevelaer, Wetten, Issum en Veert. Aan arbeidsloon kost dat de stad niets, want de dorpingen zijn vanouds verplicht hand- en spandiensten

7 Heinrich SCHROERS (Pfarrer), *Die Schlacht in der Nähe des Klosters Zand bei Straelen*, in: *Der Niederrhein* 1878, p. 133–147.

8 Elisabeth EBE-JAHN, *Geldern. Eine niederrheinische Festung, Kevelaer* 1966, p. 43.

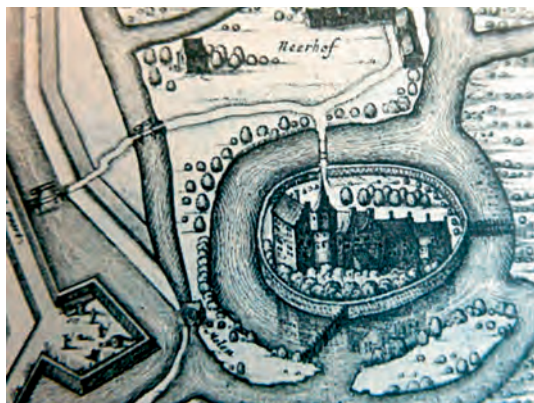
te leveren. De stad zorgt dan veelal wel voor hun verzorging met levensmiddelen, vooral brood, kaas, boter, bier en eieren.

De eeuwenlange plicht van de burgers van Geldern om mee te werken aan de wallen en grachten roept later steeds meer tegenwerking en weerstand op. De betrokkenen laten hun ongenoegen daarover steeds duidelijker horen aan de rentmeesters. Huursoldaten moeten dan bij de werkzaamheden gaan bijspringen.

Stadsverdediging wordt een meer landelijke aangelegenheid (1640–1665)

De stad Geldern komt met het gehele Gelderse Overkwartier in handen van keizer Karel V (1500–1558) en wordt aldus Habsburgs en vervolgens Spaans bezit. Het Overkwartier zal onder de Spaanse koning als landsheer bestuurd gaan worden vanuit Brussel en vanuit de regionale hoofdstad Roermond. Geldern heeft zich, strategisch gezien, voortdurend aan te passen aan de nieuwste militaire ontwikkelingen. De stad moet voorbereid worden op een verdediging tegen vóórdragend geslacht. Frontervaringen van elkaar bestrijdende Staatse en Spaanse troepen tijdens de Tachtigjarige Oorlog brengen veel militaire veranderingen met zich mee, ook in deze regio.

Het zijn vooral drie Spaanse gouverneurs van de stad, die de meeste initiatieven en opdrachten verstrekken voor de vestingbouwkundige wijzigingen. Dat zijn allereerst gouverneur Don Juan de Verdugo (1631), zijn opvolger Don Petro de la Cotera (1644) en Don Pedro Salvadore Buéno (1648). In de tweede helft van de zeventiende eeuw wordt vanuit het Spaanse bestuur in Brussel verordonneerd om de domeingoederen van *ville et district de Gueldre*, de stad Geldern en omgeving, inclusief het grondgebied van de voogdij Gelre, goed in kaart te brengen.⁹ De kaarten vormen een onmisbaar gegeven, niet alleen als basis voor bijvoorbeeld belastingberekeningen, maar ook steeds meer voor militaire doeleinden.

De stad en de burcht Geldern worden sedert de Middeleeuwen voortdurend als een eenheid uitgebreid bij de defensieve maatregelen van de stadsversterking. Dit detail toont de burcht Geldern omstreeks 1600, genomen uit het vestingplan van de stad. (Uit: Wouter NIJHOFF, *De verschillende uitgaven van de stedenboeken van de Nederland van Joan Blaeu, [s'Gravenhage] 1933–1934*, boek 22, p. 53).

⁹ Pierre GORISSEN/Alain DIERKENS/René LAURENT, *Inventaire des archives des chambres des comptes* (Archives générales du Royaume. Inventaires = Algemeen Rijksarchief. Inventarissen 263), Bruxelles 1996, Inv.-Nr. 51682 t/m 51686. – Het meten in de stad Geldern en in Schaephuysen, Rheurdt, Stenden en in de plaatsen Aldekerk, Eyll en Venum geschiedt omstreeks 1686.

Het centraal staan van enkel één vestingstad in de oorlogvoering gaat geleidelijk aan steeds meer plaatsmaken voor een strategische aanpak van een groter gebied. De weerslag daarvan zijn de vele acties, die ondernomen worden en vastgelegd zijn in de boekhoudingen van de rentmeesters. In genoemde periode houden twee aan elkaar verwante rentmeesters in Geldern de uitgaven bij. Een van hen is Jan van Aefferden, die ook de voorraden munitie en *polver* als *munitionaris* beheert. Op een gegeven moment wordt hij schout of scholtis van de stad. De ander is Adam van Aefferden, die de inkomsten en uitgaven bijhoudt van de domeinen van de Spaanse koning in het ambtgebied van Gelder. Het betreft hier voormalig Gelders hertogelijk bezit.¹⁰

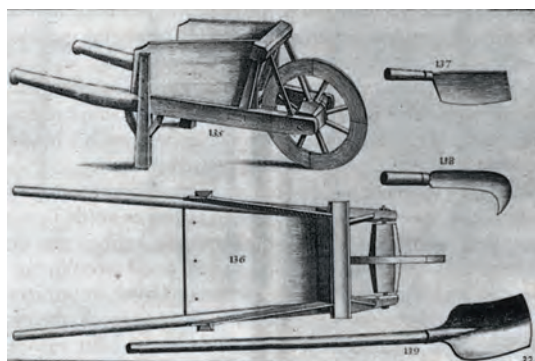
Werken aan stadsgrachten, wallen en bruggen

Allerlei details over het gebeuren in de stad zien wij opgetekend in de rekeningen van deze beide rentmeesters. Zo groeit er, volgens die notities, jaarlijks zeer welig onkruid in de stadsgrachten. Burgers en soldaten worden opgeroepen het uit te snijden of uit te trekken. Zij krijgen tevens het bevel de grachten overal op voldoende diepte te gaan houden. Door onvoldoende diepte waren vijandelijke overtochten in het verleden geslaagd. Paarden en karren zijn onontbeerlijk voor de afvoer van het opgeworpen slijk en de modderige aarde.

Soms wordt een kleine opmerking over de bouwgrootte van de wallen in de rekening toegevoegd. Over nieuwe borstweringen, bestaande uit aarden wallen, ter

bescherming van erachter opgestelde schutters, worden in bestekken hoogtes genoemd van zes voet (ca. 1,80 m), beneden vijf voet (1,50 m) en boven drie voet (90 cm). Deze gegevens vinden we in 1601 vastgelegd.¹¹

Het zeer zware werk in de grachten met slijk zou lichter gemaakt moeten kunnen worden en liefst ook vergemakkelijkt. Is daar een andere werkmethode voor te bedenken? In 1633, onder gouverneur Don Juan de Verdugo, biedt een uitvinding van ingenieur Haesevoet enige uitkomst. Met behulp van een soort

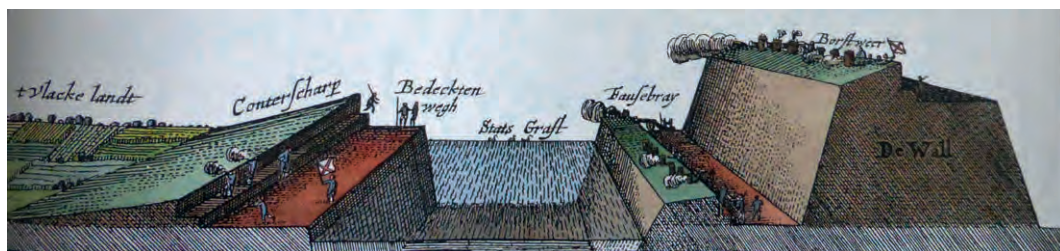
Burgers, omliggende dorpsbewoners en soms ingekwartierde 'buitenlandse' huursoldaten uit de garnizoensstad Geldern werden vaak opgeroepen om het vele en lastige graafwerk te komen verrichten. Kruiwagens waren onmisbaar, vooral bij de zware grondwerkzaamheden aan de fortificatie. Kopergravure (anoniem) uit Samuel Marolois' boek „Fortificatie. Dat is Stercktebouwing“, Amsterdam 1628. (Particuliere collectie).

10 ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26988 zijnde *Contrerolle van de wercken ende fortificatien der stadt Gelder, gehouden bij de contrerolleur Hendrick Wytenhorst* (periode 1643–1663), ca. 280 pagina's.

11 RHCL, Rekenkamer Roermond, Inv.-Nr. 387, fol. XVIII.

baggermolen of pompmolen gaat men de grachtbodem verdiepen. Jarenlang experimenteert men ermee en op 23 augustus 1644 krijgt Jacob Haesevoet de opdracht van de stadscommandant om met behulp van zijn zogeheten *wateralpmoelen* de grachten uit te diepen. Met dit werk moet men starten bij de grachten bij de *contrescherpen* (de steile helling aan de buitenzijde van de gracht) tussen de halve manen voor de Hartpoort en de twee halve manen in *der Bruijl*. In december komt ingenieur Hendrik Janssens het op deze manier uitgediepte grachtentraject opmeten en inspecteren.

Ook de grachtbreedte mocht niet verwaarloosd worden. Zo krijgt een aannemer van de stad in juli 1647 te horen dat bij oplevering van zijn werk nauwgezet gecontroleerd zal worden op een juiste diepte en breedte. De minimale breedte op de bodem van de gracht hoort overal 27 voet (ruim acht meter) te zijn.

Ten nauwste verbonden met grachten zijn wallen en bruggen. Werklieden als Claes Janssen, Jacop Muisers en Joerien Aelberts en hun hulpen hebben veel arbeid om die alde wallen aff te breken ende nieuwe wederom te maecken, zoals bij de *borcht*. Anderen zijn dagen lang bezig *russen ofte soyen te steken* in de heide om daarmee de wallen te bedekken.¹² Dit werk van heide- en grasplaggen moet met de nodige voorzichtigheid gebeuren, want overal dreigt in die tijd vijandelijk gevaar. *Wegen des prijckels* moet soms *metter haest* het werk uitgevoerd worden.

Er is natuurlijk altijd veel onderhoud aan de vele vaste bruggen en ophaalbruggen in de stad. Door slijtage ten gevolge van frequent vervoer van vooral zware boomstammen én omdat bijna alles gemaakt is van ongeverfd hout, zijn deze constructies ook bijzonder kwetsbaar door de inwerking van weer en wind. Dagelijks zijn timmerlieden wel ergens in de stad met reparaties bezig aan een brug of *optreckende brugge* en is een smid doende nieuw ijzerwerk aan te brengen. Op enkele plaatsen zet de stad mobiele of verplaatsbare bruggen in, soms op wielen gemonteerd.¹³ Het voert

Militaire verdedigingsconstructies kennen vele vormen met specifieke benamingen, zoals dit voorbeeld van de „veste van Grol” uit 1597, tegenwoordig Groenlo geheten, laat zien. Geldern kende een soortgelijke uitvoering. (Uit: J. E. VAN DER PLUUM, de vestingstad Grol in de Kaart Gekeken. Topografisch historische atlas van Groenlo, Groenlo 2006, p. 97)

¹² Ibid., Inv.-Nr. 385, fol. III^f.

¹³ Er zijn ons uit de stad drie meester-timmerlieden bekend Gerard Raymans, Christiaan Redder en Telman Schaeps, die met hun knechten de nieuwe of

te ver om alle uitgaven aan ijzerwerk van de stedelijke smeden in details te beschrijven. Het betreft hoofdzakelijk voor rekening van de stad gemaakte wielbanden, ankers, sloten, sleutels, hoefijzers, hengsels en nagels.

Werken met kruitpoeder, geschut en "hantgranaten"

Het stadsbestuur heeft veel te stellen met de kritiek en de eisen van de Spaanse gouverneur van de stad en van diens militaire bouwkundige ingenieurs. Zo blijkt dat in de stad onvoldoende aandacht gegeven wordt aan de kwaliteit van het opgeslagen mengsel van kruitpoeder. Dat wordt *slangenpoeder*, ook wel zwart buskruit genoemd. Het samen te stellen *polver* zit eerst, strikt per grondstofsoort gescheiden, opgeslagen in grote tonnen. Het bestaat grofweg uit 75 % salpeter of kaliumnitraat, 15 % houtskool en 10 % zwavel. Als een mengsel enkele uren door een kogelmolen fijn gemalen is, heeft het een zeer explosieve kracht.

Een slordige munitieopslag wordt pas betreurd in tijden dat er acuut gevaar dreigt van buitenaf. De verwaarlozing begint bij de opslag van de gevaarlijke materiaalsoorten op verschillende zolders met soms een lekkend dak. Het weer gebruiksgereed maken van dat *bedorven polver* brengt langdurig riskant werk en zeer veel kosten met zich mee. Wij zien dit gebeuren steeds terugkomen in de domeinrekeningen. Daar speelt het drogen in de magazijnen,

Opgraving in het centrum van Geldern in 2011/2012.
(Foto: Dr. Udo Oerding / Stadtwerke Geldern)

gerepareerde ophaalbruggen met contragewichten in het brughangwerk takelen.

Deze ontwerptekening van een vesting geeft links de stadswal weer met vóórliggende verdedigingsconstructie met gracht, bedekte weg en contrescherpen. Militaire ingenieurs leerden de bouw van vestingwerken uit gedetailleerde handgeschreven instructieboeken met allerlei berekeningsvoorbeelden, zoals hier weergegeven. (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Militair handschrift, Maastricht)

vervolgens zeer zorgvuldig raffineren en het voorzichtig gescheiden heropslaan van de verschillende grondstoffen een hoofdrol. Niet ieder opslagmagazijn is zonder meer hiervoor geëigend. De magazijnvloeren behoren van zachte steen te zijn en een dikke kalklaag op de muren moet ervoor zorgen dat die vonkvrij zijn.

In het midden van de zeventiende eeuw zijn de opgeslagen springstoffen of *vuurwercken* geïnventariseerd onder gouverneur Don Pedro Salvador Buéno. Hij geeft via de rentmeester van de Spaans-Gelderse Rekenkamer opdracht voor het prepareren en vervaardigen van 202 *hantgranaten*. Er zijn dan ernstige gevechten gaande met plunderende soldaten in de omgeving. De spanning en nood stijgen in de stad nog meer als bekend wordt dat de Franse maarschalk Von Schomberg het plan heeft de stad Geldern bij overrompeling in te nemen. Hij werkt samen met het Staatse leger. De Staten-Generaal in Den Haag hebben een nauw verbond gesloten met de Fransen tegen Spanje. Dat is het gevolg van een verdrag dat zij al in februari 1635 overeenkwamen met de Fran-

se koning Lodewijk XIII.¹⁴ Een goede kennis van de gouverneur heeft hem echter de geheime veroveringsplannen van de Fransen ingefluisterd.¹⁵ De gouverneur kan tijdig tegenmaatregelen nemen en zijn manschappen alarmeren. Als gevolg hiervan wordt op 26 november 1654 een vervolgoopdracht verstrekt voor het vervaardigen van nog eens 600 *handt granaden*.

Dan is er op de 22^e juli 1658 in de stad een groot feest dat met kanonschoten opgeluisterd wordt. Aan het Spaanse hof is namelijk een zoon geboren, *den prince van Hispanien*, en dat moet gevierd worden. Het bericht hierover staat vermeld tussen de gegevens over het gereedmaken van de artillerie. Vooraleer de saluutschoten gelost konden worden, moest het geschut eerst flink gesmeerd worden met reuzel *offt verckens smeer*.¹⁶

Stadspaarden en dienstkarren

In de zeventiende eeuw zijn achttien paarden vrijwel permanent in gebruik bij de bouwwerken van de Spaanse fortificaties in Geldern. De paarden worden vanwege hun dienst vaak *majesteits peerden* met hun *getouwe van toomen* genoemd.¹⁷ De stedelijke hoefsmid draagt zorg voor partijen van over de honderd *houft isere*. Zes stuiver Brabants is de prijs per hoefijzer.¹⁸ Telkens als grofsmid Jeurien Beuckelings een grote partij hoefijzers levert voor de stadsdienstpaarden, zoals in 1647, kijkt hij tevens in de stallen naar *gequetste, kranck wesende peerden* en verzorgt deze.¹⁹ De paarden krijgen gewoonlijk een goede verzorging en voldoende voer, vooral haver. Het komt wel eens voor dat er te weinig haver is. Dan bezorgt, zoals in 1647, Hendrik Honnen aan de voormeester een extra hoeveelheid van 625 bossen stro om *gesneden tot hexel, onder die haver gemengt ende gevoyert te worden*.²⁰

De paarden staan altijd met voerkribbe in *peertsstelle* gestald op de hoekpunten van de contrascherpen voor de Huispoort en bij een Corps de garde van de cavalerie. De stallen zijn regenvrij en voorzien van een *stroyendack*.²¹ Dat waterdicht maken van de daken is geen eenvoudige zaak. Er is gebrek aan het benodigde

14 Friedrich NETTESHEIM, *Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern*, Krefeld 1863 – Reprint Kevelaer 1963, p. 211.

15 Ibid., p. 225.

16 ARAB, *Chambres des Comptes*, Inv.-Nr. 26988, fol. 122^r+v.

17 Ibid., fol. 77^v. Op fol. 51^r d. d. 7.9.1646 werd voor deze paarden die bij de fortificatiebouw in dienst waren, 7.210 ponden hooi gekocht.

18 Ibid., fol. 50^r in het jaar 1646.

19 Ibid., fol. 61^r d. d. 4.4.1647.

20 Ibid., fol. 57^v d. d. 11.1.1647.

21 Ibid., fol. 116^r van februari 1656.

lood of het is te prijzig. Op de magazijndaken gebruikt men gewoonlijk lood ter afdichting. Leveringen van duizend pond lood, via de Maas vanuit Venlo aangevoerd, zijn geen uitzondering.²² Als alternatieve afdichting gebruikte men honderden ponden *verckenshair tot het stricken vant daeck* van het magazijn zoals bij de Hartpoort.²³ Een zekere Margaretha Roosen uit Geldern levert daarvoor aan de dakdekkers telkens kleinere partijen varkenshaar, die zij bij huisslagers inzamelt en opkoopt. We zien lekkages in de daken van een redoute en oude magazijngebouwen daarmee gedicht worden.²⁴

Met wagen en paard zijn tonnen buskruit vanuit Venlo en Arden naar en *in den torn bij 't Convent Nazaret* in Geldern gebracht.²⁵ Opmerkelijk is dat het geschut van de stad voortdurend verplaatst wordt. Het geschut wordt uitgebreid met zwaardere kartouwen, die liggend op een affuit amper met zes tot acht trekpaarden of zelfs meer paarden verplaatst kunnen worden.

Gewoonlijk zijn voor de dagelijkse stadsdienst 24 boeren- of dienstkarren voorhanden.²⁶ Men noemt ze ook *corte offte storkarren*.

De om de stad gelegen wal was na de Middeleeuwen aan de voet naar de grachtzijde toe, voorzien van ingegraven of ingeheid lange ronde dikke palen, zogeheten piloten, die in een rij als een gesloten palissadeomheining dienden. Restanten zien we bij deze opgraving, nummer Ni 2004/1002, aan de Westwall van Geldern door archaeologie.de, Duisburg. (Foto in dank van projectleider Patrick Jülich M.A.)

22 Ibid., fol. 31^r van 29.5.1645 betreffend een levering van 987 pond lood voor het dak van het nieuwe magazijn.

23 Ibid., fol. 31^r d. d. 29.5.1645.

24 Ebd., fol. 61^r d. d. 3.4.1647.

25 RHCL, Rekenkamer Roermond, Inv.-Nr. 386, fol. XXVI^r.

26 ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26988, fol. 94^r. Op 2.12.1651 waren voor de fortificatiewerkzaamheden en het verplaatsen van aarde 24 dienstkarren in gebruik met voerman, paard en hooi.

De Mühlturm met onderaardse gewelven aan de Sudwall van de stad dateert uit het midden van de zestiende eeuw en staat op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer aangegeven. In de zeventiende eeuw was er een windmolen gevestigd, die in 1751 „conincklijke wintmolen" heet. (Stadtarchiv, Geldern)

Toen er op een gegeven moment vier nieuwe karren bij moesten komen, was de aankoopsom totaal 48 patacon.²⁷

Molens en karren

Eén oliemolen van Geldern was in de jaren rond 1575 achter *den Bruyll* gelegen.²⁸ Het onderhoudswerk aan stadspoorten en vooral aan de aan slijtage onderhevige molens is een bron van constante zorg voor de magistraten, schepenen en raad van de stad. De voornamelijk van hout gebouwde molens in Geldern worden aangedreven door wind-, water- of paardenkracht, met ieder een eigen soort onderhoud.

Zo wordt in de zomer van 1647 de opdracht gegeven tot het maken en stellen van een *peerts watermoelen* tussen de Issumse en Gelderse poort, ook wel *Voogdij Poort* genoemd. Deze bijzondere molen ging dienst doen *tot het verdiepen van de grachten van de contrescarpen*. Bedoeld is de eerder genoemde wateralpmolen.

De 33 kammen van het kamradwiel in zo'n oliemolen zijn loodrecht in de velg ingebracht. De kammen worden, zoals in 1652 en

27 Ebd., fol. 51^r d. d. 13.9.1646. – De patacon was – onder landvoogd Albert (van Oostenrijk) en Isabella (Clara Eugenia) van Spanje – een algemeen in omloop zijnde munt. In 1612 was een nieuwe reeks goud- en zilvermunten uitgegeven, welke de naam *patacons* kreeg. Als belangrijke handelsmunt en betaalmiddel in Europa had deze een waarde van 48 stuiver en hij bleef gangbaar tot in de achttiende eeuw.

28 RHCL, Rekenkamer Roermond, Inv.-Nr. 486 van de jaren 1576/1577.

1655, van enkel en alleen *mespele*, mispelbomenhout, gemaakt. In de wijde omgeving wordt dan telkens naar een dergelijke boom gezocht. Het hout kan enigszins buigen en het heeft een buitengewone taaiheid. Kammen van andere houtsoorten breken snel en veroorzaken daardoor veelvuldig reparatiekosten.²⁹ Dit centrale wiel zet de horizontaal draaiende beweging van de as met veel kracht om in een verticale.

Bij een van de watermolens met sluis blijkt op een gegeven moment veel grond te zijn weggespoeld als gevolg van hoogwater. In de maanden mei en juni 1663 zijn het vooral twee stedelijke opdrachtnemers Anton Couculy en Jean Florin, die met dienstkarren wekenlang grote hoeveelheden *tay leem* naar de stad voeren. Deze leem stampt men in de grond langs de sluisark en langs de grote noodsluis ter voorkoming van nog *meerdere schaede*. Ander leem dient vooral voor het afsmeren van wanden. Onder het schoepenrad van een andere stadswatermolen brengt men een volledig nieuwe schip aan als onderstel voor het waterrad.

Waarschijnlijk zijn de dienstkarren ook verder buiten de stad ingezet voor transporten naar en van Venlo. Er liep een oude karweg van Geldern via Pont en Straelen naar de Maas in Venlo. De stad Venlo zag het liefst dat deze route werd gebruikt. De weg moet al in de Middeleeuwen zo breed geweest zijn, dat *een getouw den anderen yn wyken mach*, dat wil zeggen dat twee karren elkaar kruisen of inhalen konden. De voerlieden van Geldern nemen echter vooral 's zomers liever de vrije en kortere landweg via Walbeck naar Arcen. In de winter loopt de route over de hogere, wat langere karweg via Lingsfort bij Arcen direct naar de losplaats aan de Maas.³⁰ Venlo betwist al eeuwenlang dit laden en lossen van Geldern in Arcen, gegrond op de in 1343 door hertog Reinoud II verleende Venlose stadsrechten.³¹ Het goederenverkeer vanaf Geldern over de karwegen van en naar de laad- en losplaatsen aan de Maas in Arcen en Venlo, liep gewoonlijk via plaatselijke contactpersonen. Dat gebeurt generaties lang van vader op zoon. De handel betrof meestal de aankoop van grond- en bouwstoffen als

Nog juist binnen het grondgebied van Pont aan de Niersstroom werd een deel van de stam- en aanvankelijke hoofdburcht van de graven van Gelre gebouwd. Het zal als versterkt kasteel geheel opgenomen worden en opgaan in de latere stad Geldern. Hier wordt het wapenschild van Pont met drie mispelbloemen getoond. (Foto: Rien van den Brand).

29 Over het gebruik van mispelhout wordt niets vermeld in: J. P. A. STROOP, Molenaarstermen en Molengeschiedenis. Een onderzoek naar herkomst, ouderdom en verbreiding van de benamingen voor enkele molenonderdelen in verband met de geschiedenis van de water- en de windmolen in de Nederlanden, Arnhem 1979. – P. W. E. A. VAN BUSSEL, De molens van Limburg, Eindhoven 1991.

30 Stefan FRANKWITZ, Geldern – Arcen – Venlo. Gewohnheitsrecht contra Stadtrecht, in: Marlene NIKOLAY-PANTER/Wilhelm JANSSEN/Wolfgang HERBORN (Hrsg.), Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande. Regionale Befunde und raumübergreifende Perspektiven, George Droege zum Gedenken, Köln/Weimar/Wien 1994, p. 290–303.

31 Ibid, S. 290 e. v.

kalk, mergelblokken, (steen)kolen, leien, *tarre* of teer, lood, Naamse steen en ijzerwerk. Met deze teer werden de karwielen gesmeerd.

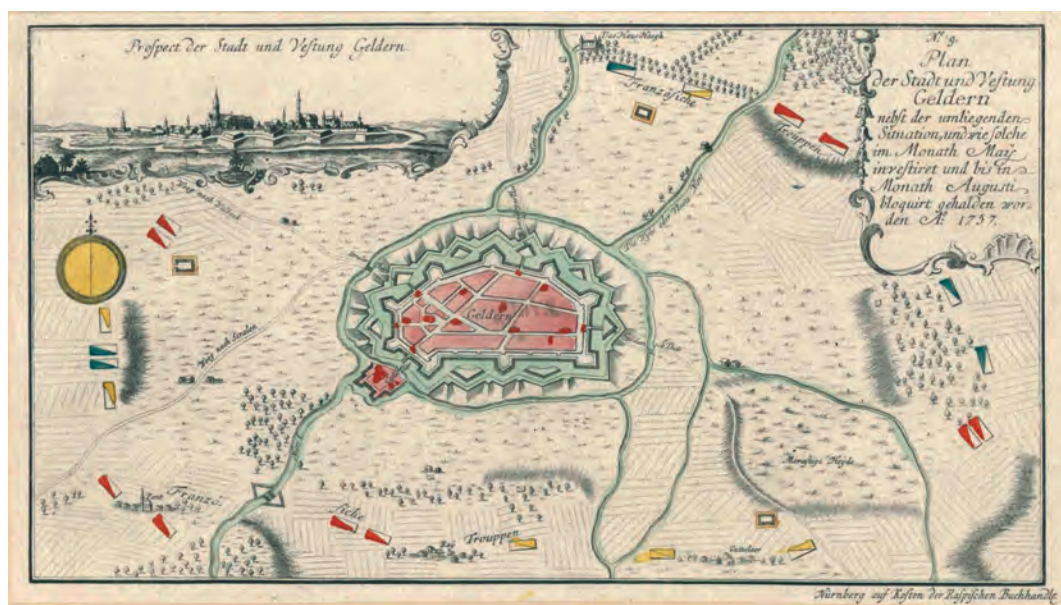
Maashandel van Geldern en schippers te Arcen en Venlo

De stapel-, laad- en losplaats aan de Maas bij "De Hamert" te Arcen is oud en bekend sedert 1388 en 1395 uit onder meer de aanvoer van kalk. De stadsrekeningen van Geldern zijn daar duidelijk over. Dan weer eens is de aanvoer in Venlo, dan weer in Arcen. De kalkleveranties gebeuren in de *Arsschenser maten*. Bij de handel omstreeks 1420 van Geldern rond Arcen aan de Maas is sprake van velerlei grondstoffen en goederen. Het gaat dan voornamelijk om kalk, mergelsteen, rogge, haver, gerst, *wicken*, kaas, boter, erwten, zout, boekweit, bier, haring en raapzaad.

De schepenen van Arcen, Scanlo (Schandelo) en Lomm(e) verklaren op 28 oktober 1420 al dat vanouds *opslach* en *haven* in Arcen thuishoort. De verklaring is gebaseerd op *seggen als wy van onssen voerscepenen ende onssen alderen ende voorvaderen verstanden ende gehoert hebben*. Dit betreft het recht van *opslach*, *haven*, *guets overmids scepinge ende alle andere getouwen*, *have ende guet aen ende aff ende yn te laden en te ontladen*, *te copen ende te vercopen te Arcen*. Dit recht hebben die heren van Arcen altijd alle *wege gehadt ende*

Detail uit een manuscript-kaartenboek met daarin deze tekening van de omgeving van Geldern en het voogdijgebied, uit de periode van 1573 tot 1622. De titel van de kaartenbundel heet „Recueil de plans de villes et de châteaux, de fortifications et de batailles, de cartes topographiques et géographiques, se rapportant aux règnes de Charles-Quint, de Philippe II et d'Albert et Isabelle". Zij zijn gemaakt door Pierre le Poivre (1546–1626). (Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel, Inv.-Nr. 19.611, fol. 45)

beseten ende noch hebben. In dezelfde getuigenverklaring wordt de uitgestrektheid van de heerlijkheid Arcen, vanaf de *Roderbeke* van Well/Arcen tot het gericht Venlo en de rechten van de heren van Arcen omschreven.³²

In Venlo is Maasschipper Peter Peron de handelaar, die vanaf 1643 partijen van tienduizenden leien aanlevert voor onder andere het dak van de Gelderse poort. Voor de fortificatie en het dak van de Issemse poort levert hij in december 1644 liefst 22.000 *blauwe Naemsche leijen*. Die worden vanuit Venlo in Geldern aan-geleverd.³³ Een generatie later regelt in 1661 Catharina Guelder, de huisvrouw van Lenaert Peron in Venlo, de financiële afrekening over een aan Geldern geleverde partij leien en kalk. De Venlose schipper Jaspar Potter verkoopt in die jaren een groot formaat (steen)kolen, welke in partijen van 35 *gangen* naar Geldern gaan.³⁴ Het blijft gissen hoeveel balen, zakken of korven daarvoor op de rug van de sjouwers op karren gebracht zijn. Vanaf de Middeleeuwen varieert het gewicht per mud per plaats. Voor een mud kalk rekent men globaal een totaal gewicht van ongeveer 75 kilo.

Op het einde van de zeventiende eeuw is de vestingstad Geldern binnen een gordel van bastions en bolwerken gelegen. In de linker bovenhoek krijgen we in een zij aanzicht een indruk hiervan. De plattegrond geeft de Pruisische stad Geldern weer, zoals die als vesting van mei tot augustus 1757 ingesloten werd door het Franse leger. (Riksarkiviet, Stockholm, Utländska krigsplaner, 0407/18/038b. Dank aan Bertil Olofsson).

32 Mr. K. J. Th. JANSSEN DE LIMPENS, Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond, Utrecht 1965, p. 352 e. v. – Zie ook: De Maasgouw. Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie 1881, p. 557.

33 ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26988, fol. 22^r.

34 Gemeentearchief Roermond, Res Gestae (Regesten van akten betreffende de omgeving van Roermond), bd I, Roermond 1981. Bijlagen: Maten, Gewichten, Geldsoorten. – Steenkolen worden met *drachten* of *gangen* verkocht van 114 pond per dracht of gang.

De laad- en losplaats aan de Maas te Venlo, was van grote betekenis voor de stad Geldern, vooral voor de hoofdaanvoer van bijvoorbeeld mergelblokken, leien, kalk, steenkool en buskruit. Daarnaast was de Maaslocatie Arcen vanwege de kortere afstand voor de voerlieden uit Geldern en omliggende dorpen aantrekkelijk. Gezicht op de Maas te Arcen, waar vanaf de Middeleeuwen ook geladen en gelost werd voor de stad Geldern. (Foto: Rien van den Brand, augustus 2009).

Voor de levering van circa 7.500 kilo, zijnde één honderd *mudden* kalk, klopt het stadsbestuur van Geldern behalve in Venlo ook in Arcen aan. Daarvoor moeten voerlieden met hun karren uit Walbeck, Arcen, Well en Kapellen aanrukken, om deze bouwstof van de Maas naar Geldern te brengen. Dat alles geschiedt op bevel van de gouverneur, zo ook de stedelijke bestellingen aan gesmede nagels. Een grote partij ijzerwaren, die de Venlose nagelsmid Willem Claes in 1655 smeedt en in Geldern aflevert bestaat uit *lastnagelen*, *latnagelen*, *soldernagelen*, *spaen-nagelen*, *leynagelen* ende *cleynder nagelen*

Werkzaamheden aan barakken

Sommige huursoldaten, die niet bij burgers zijn ingekwartierd, en zeker de zieken onder hen, verblijven in de stadsbarakken. Dat zal duren totdat later een hospitaal gebouwd wordt. De houten barakken hebben echter geen lange levensduur en de daken zijn meestal afgedekt met stro van uitgedorste roggehalmen. Vervallen bouwsels kunnen, zoals in 1643, niet steeds met reparaties gered worden; afbraak is de enige oplossing.³⁵ Houtbouw wordt dan soms vervangen door steenbouw. In 1661 is er, binnen de stedelijke vestingmuren,³⁶ al sprake van 27 dubbele steenbarakken en zeven al dan niet versterkte *corps de garde* en grotere wachtgebouwen. In het Nederlands is de terminologie *corps de garde* verbasterd tot kortegaard.

Aan de dakbedekking wordt altijd speciale aandacht geschonken. Aan de onderkant van het dak worden gewoonlijk stropoppen onder de pannen gestoken. Zo dicht men kieren en weert men jachtsneeuw. Uit kleine bundels of *vimmen* schoon roggestro, worden zulke poppen in grote hoeveelheden gemaakt.³⁷ De pannembakkers, vaak tevens poppenmakers, hebben het er druk mee. Maar om redenen van brandveiligheid gaan de dakdekkers geleidelijk steeds meer over tot het gebruik van leien, daarna volgen dakpannen. Stadsbranden zijn immers altijd catastrofaal.

Als voorbeeld noemen wij de grote brand in Geldern, die door onvoorzichtigheid op de derde vrijdag na Pasen rond tien uur *vuurmidach* op 6 mei 1530 uitbrak. Hij begon bij de woning van Lintgens

³⁵ Ibid., fol. 5°.

³⁶ Ibid., fol. 133°.

³⁷ Ibid., fol. 134°.

Opgraving aan de vroegere Kleine Markt in het centrum van Geldern tussen augustus 2011 en maart 2012 met onder meer middeleeuws vlechtwerk tussen de palissaden. De markt ligt tussen het in 1945 verwoeste Raadhuis en de parochiekerk. (Foto: Heinz Bosch, Geldern)

Steenhuis en sloeg over naar alle huizen van de hele *Gelderscher Strath* en *biden sieden thot* bij de Huis- of Kasteelpoort. Alles werd *verdestruirt* en verwoest.³⁸ Vanaf die tijd worden pannen meer en meer toegepast.

Zo levert Lenaert Tillings, *pannenbacker deser stadt*, 13.000 gewone *ordinaire pannen* tegen 35 stuiver per honderd stuks voor de bouw van een nieuw magazijn. De 125 bijgeleverde vorstpannen voor de nok van het dak kosten anderhalve stuiver per stuk.³⁹ Is er voor gebakken pannen in een jaar geen direct emplooi, dan worden ze in een van de stadsmagazijnen als reserve opgeslagen.⁴⁰ Een andere pannenbakker, Jacob Daemen, levert ook pannen af en hij hanteert dezelfde prijzen.⁴¹ Daarnaast kent de stad verschillende steenovens. Op het einde van de veertiende eeuw zijn er zeker tien in gebruik (waarschijnlijk zelfs twaalf). De steenproductie is vooral ook belangrijk voor de bouw van de stadsmuren, poorten en torens. De gezamenlijke jaarproductie komt op 300.000 tot 500.000 stenen.⁴² Verder moeten de daken van de stadstorens vroegtijdig van leien worden voorzien. Deze zogeheten *Schieferplatten* werden zoals zo vaak, in konvooi met paard en kar of wagen aan de haven van Venlo opgehaald.

Met ijzeren kogels of kloten met een gewicht van 6, 12, 24, 48 pond is de stad Geldern bestookt via kanongeschut of kartouwen. Nog zwaardere ijzeren kogels met een gewicht van 70 tot 100 kilo werden met mortiergeschut afgevuurd. Doelen tot 500 meter konden daarmee worden getroffen. (Stadtarchiv Geldern; Foto: Rien van den Brand)

38 Stadtarchiv Geldern: Kroniek.

39 ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26988, fol. 38^v d. d. 27.10.1645.

40 Ibid., fol. 87^r d. d. 16.3.1650.

41 Ibid., fol. 119^v d. d. 9.2.1657.

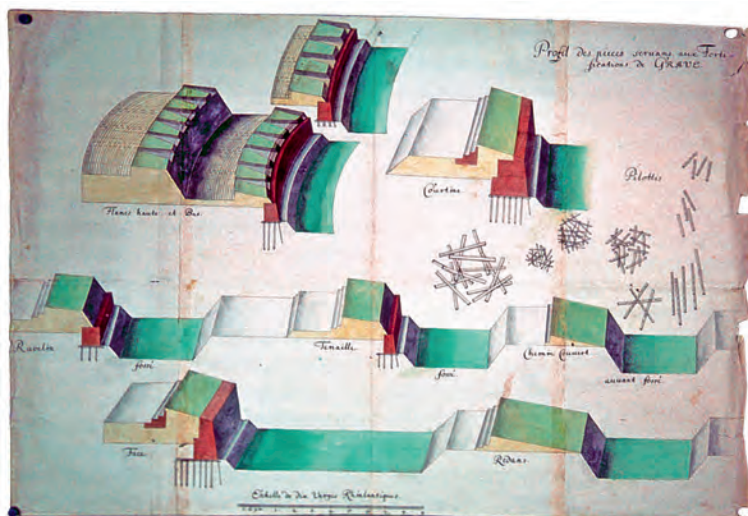
42 Veröffentlichung des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, Geldern 1899, Reprint Gesamtausgabe, Bd. 3, Geldern 1974, p. 1493.

Kopers van buitengebruik gestelde dienstpaarden en karren

Na ettelijke jaren dienst te hebben gedaan bij de stedelijke fortificatiewerken worden de oude paarden verkocht en worden nieuwe dienstpaarden, vooral merries, gekocht. Soms combineert men de verkoop van deze oude paarden met een afgekeurde kar en bijbehorend paardentuig. Een dergelijke openbare verkoop wordt met trommelslagen op de hoeken van de straten van Geldern kenbaar gemaakt, zoals einde augustus 1643.⁴³

Herman Pauwes, burger, koopman en wellicht ook nog touwslager in Sonsbeck, verkoopt in Geldern acht goede merries, welke dienst gaan doen bij de fortificatiewerken. Voor zes van deze paarden moet 48 patacon per paard betaald worden en voor elk van de

Van de vele vormen van verdedigingswerken uit de zestiende en zeventiende eeuw hebben wij over de vesting Geldern alleen beschrijvingen aangetroffen. Wij vonden geen tekeningen, zoals hier weergegeven uit de Maasstreek van het Land van Cuijk. De getoonde profieltekeningen van de stad Grave betreffen enkele typen borstweringen, wallen en versperringen (courtine, ravelin, tenaille), zoals die ook in Geldern zijn aangelegd. (Particuliere collectie)

twee beste 51 patacon.⁴⁴ Een jong geboren veulen wordt door de rentmeester van de domeinen meteen verkocht. Een merrieveulen brengt bijna 14 patacon op en een hengstveulen 9 patacon.⁴⁵

Sijne Majesteits peerden die niet meer voor de fortificatiedienst geschikt zijn en dus moeten worden verkocht, vinden meestal snel aftrek. Holtman, de burgemeester van Geldern, koopt zo in april 1648 voor zichzelf een blinde merrie, een schimmel, waarvoor hij 17 patacon neertelt. Jan van Pont koopt drie paarden: twee grote bruine merries met een bles, een voor 26 en een voor 25 patacon

43 ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26988, fol. 1^v van augustus 1643.

44 Ibid., fol. 49^v augustus 1646.

45 Ibid., fol. 75^r d. d. 13.1.1648.

en nog een kastanjebruine merrie voor 21,5 patacon. De gereformeerde kapitein van de Lotharingse huurtroepen, die in Geldern gelegerd zijn, koopt een rode ruïn voor 27,5 patacon en een Lotharingse ritmeester koopt een *reysachtige merry*, de duurste voor 33 patacon. Tenslotte koopt een schepen van Pont het laatste paard, een bruine merrie met *volle poeten* voor 24,5 patacon.⁴⁶

In mei 1648 stoot de rentmeester van de Koninklijke domeinen Adam van Aefferden een tweede serie versleten en uit dienst genomen paarden aan de meestbiedende af. De huisman op het *Brouwhuys*, waarschijnlijk de brouwer zelf, wordt koper van een roodachtige merrie voor 38 patacon. Luitenant Lanches koopt meteen twee merries, een bruine voor 35 patacon en een voor 24 patacon. Ritman Egeren neemt een donkere merrie en de gouverneur twee zwarte merries. Peter Smit kiest een merrie uit voor 34 patacon en Jan van Lochum een voor 38 patacon. Jeurien Beuckelings, de smid in Geldern, neemt een slecht paard, dat al langer vrijgesteld was van stadsdiensten, voor slechts 6 patacon over.⁴⁷

Rammen en heiwerk

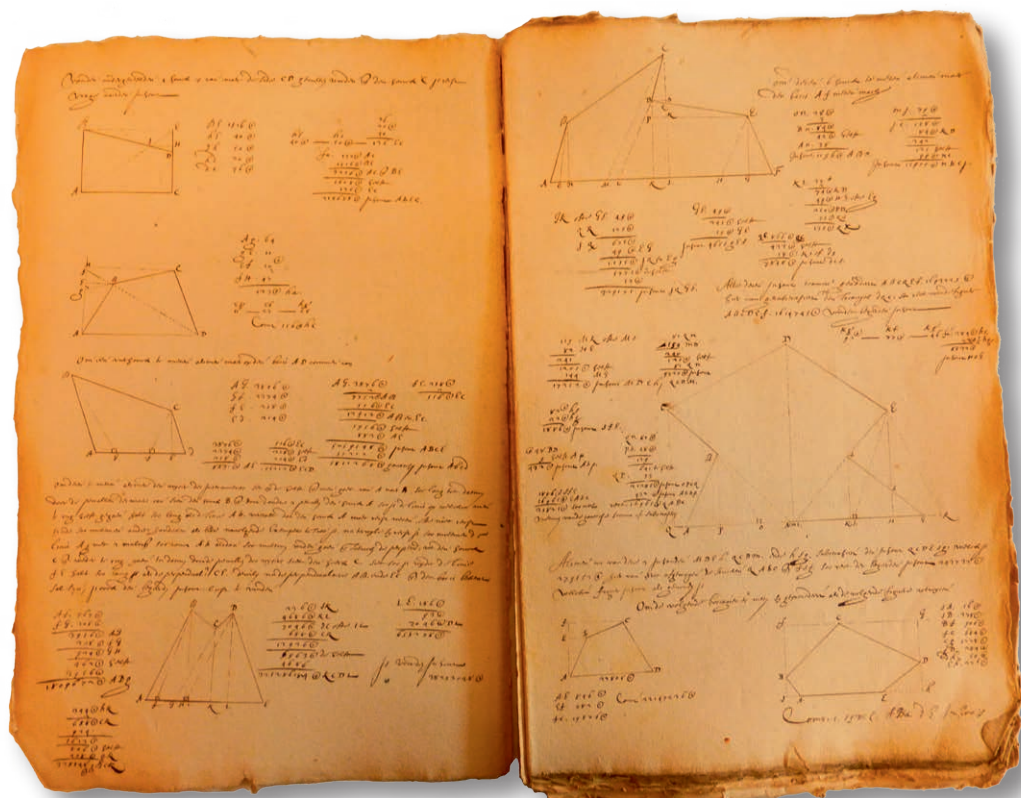
Geen paardenkracht, maar mankracht van potige lieden is nodig bij het zeer vele heiwerken in de stad en bij de stadsgrachten. Hoe gebeurde dat heien of rammen toentertijd? Verschillende kostenposten in de rekeningen geven daarover uitsluitsel. De lange palen of *piloten*, gewoonlijk aangepunt, worden onder leiding van meester-timmerman Gerrit van Stralen met zijn *heij ende ander groff touw [...] ende mit trecken aen die corden* met geweld en grote kracht recht op in de grond van de stadswallen geramd. Met een opgetrokken, zware valhamerkop in de heibok wordt door de heiploeg het karwei met *seer groete moijten* geklaard. Een ploeg van ruim tien man is maanden in touw om *die fliegende heyde te trecken, daer men die groote piloten mede instoet*.⁴⁸ Bij het heien van *die kleijne piloten aen den wal by der moelen* of langs de *Niersse op de Hoechsorgh*, als tot die *Hoegbrugge ende 't Wachthuys op der Borch* zet men een werkploeg met een kleine heibok in, *die hantheyde* heet.

Maanden is men met de voorbereiding bezig *om piloten verdich te maecken*. Deze worden later als stormpalen loodrecht in het talud, het hellend vlak of glooiing van de aarden wal of glacis, geslagen. Een dergelijke plek is gelegen buiten de *contrescarp* van Geldern, dat vanaf de wal of de gedekte weg met vuur kan worden bestreken, aan de veldzijde van de hoofdgracht. Als in augustus

46 Ibid., fol. 77^v d. d. 11.4.1648.

47 Ibid., fol. 79^r van maart 1648.

48 RHCL, Rekenkamer Roermond, Inv.-Nr. 385, fol. XII^r.

Zeer gedetailleerd militair instructiehandboek, gehanteerd door het Staatse leger, bij de bouw van vestingen. (Nationaal Archief te Den Haag, Toegang 1.01.19, Bestand: Raad van State, bestanddeel 2602 I, nr. 2 Geometer „Handboek voor de militaire ingenieurs, voorschriften en regels van wiskunde, meetkunde, vestingbouwkunde en praktische vestingbouw“, Foto: Rien van den Brand)

1600 steigers gebouwd moeten worden aan het rondeel, dat tegen het *Klokenvelt* aanligt, is dat omdat men juist daar *de vliegende hei* of heibok wil opstellen.⁴⁹

Op het oude stedelijk Gelderse kasteel is Lambert Bosen als *burchgreeff* gestationeerd. Onder zijn bevel staan veel huursoldaten, vaak uit Lotharingen. Zij kappen duizenden *fascijnen* off *wiepen* van de bomen en voeren ze per kar naar de stadswallen. Soms worden deze takken als hindernis bij de *Issumer und Gelrischer paerten*⁵⁰ tussen de wallen gevlochten of gestoken. Er worden ook korven of zeer grote manden gevlochten. Deze met aarde gevulde zogenaamde schans- of smoorkorven dienden om afgevuurde kanonskogels en mortiergranaten te smoren en op te vangen. Zij worden ter bescherming aan de zijanten van zware *kartouwen* of kanonnen opgesteld.⁵¹

49 Ibid., Inv.-Nr. 387, fol. XXII^v.

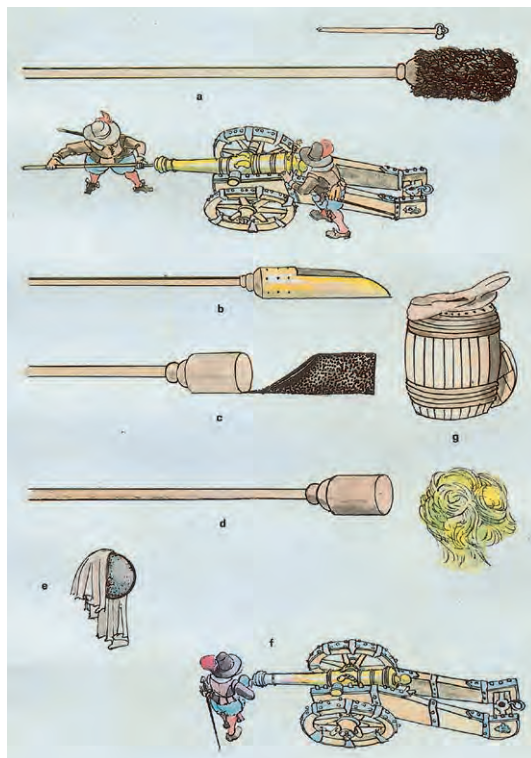
50 Ibid., Inv.-Nr. 385, fol. IX^r.

51 Rien van den Brand/Theo Manders, *Vesting 't Gennepershuis in eeuwenlange vrijheidstrijd*, Haps 2002, p. 301, 319.

Aanvoer munitie, kanonnen, opslag kruidpoeder

In het Algemeen Rijksarchief te Brussel berusten verschillende nauwelijks bestudeerde rekeningen over vestingwerken en legerkampen, artillerie, wapens, munitie en geleverde levensmiddelen vanaf de zestiende tot in de achttiende eeuw.⁵² In een rekening uit 1599 voert de rentmeester van Geldern de kosten op van de aanvoer van zeshonderd tonnen buskruit via de Maas te Venlo. Dit *slangenpoedermengsel* komt 's avonds laat op 14 januari 1599 in Geldern aan. Het moet vlug bij hevig regenweer worden uitgeladen, verdeeld en *ondert droege gebracht*. De opslag moet echter in verschillende stadstorens plaatsvinden. Diezelfde week worden *zekere personen ende aerbeijders* ingeschakeld om enige tonnen *polver op andere plaetzen* snel verder in veiligheid te brengen. Kennelijk omdat *den vyandt* er lucht van gekregen heeft en probeert het in brand te schieten.⁵³ De strijd tussen de Staatse en Spaanse troepen was volop gaande. Ook hebben veertien soldaten *sekere munitien van oorloghe en als schuppen, houwelen, picken, ballen, tonnen buskruit*, die vanuit Venlo aangevoerd zijn, in de burcht van Geldern af te laden en veilig onder het droge te brengen.

Verder wordt ander *groff geschut* of *kartouwen* op affuit opgesteld met bijbehorende laadstokken. De wissers, die daar bij horen, zijn gehuld in *schaepsvelen*. Daarmee moet de kanonsloop na ieder schot goed gereinigd worden.⁵⁴ De te verschieten metalen *kloten*, de granaten of projectielen, variëren nogal in gewicht. Met een kanon van een halve *slange* of *halve kartouw* kon men kogels van 24 pond verschieten, met een heel of *groff kartouw* kogels van 48 pond en met een veldstuk of *valkonet* kogels van circa zes pond.⁵⁵

Voordat de massieve gietijzeren kogelbol of kloot (soms met springlading gevuld) kon worden afgeschoten, moest de binnenkant van de kanonsloop met wissers en borstels vochtig gereinigd zijn van kruitresten. Dan eerst kon de buskruitlading en de kogel met een laadstok in de loop worden aangebracht en met brandend lont via het zundgat ontstoken. De kogel schiet dan vooruit door de explosie en gassen. (Uit: Eduard WAGNER, Tracht, Wehr und Waffen im Dreissigjährigen Krieg, Praha 1980, p. 161)

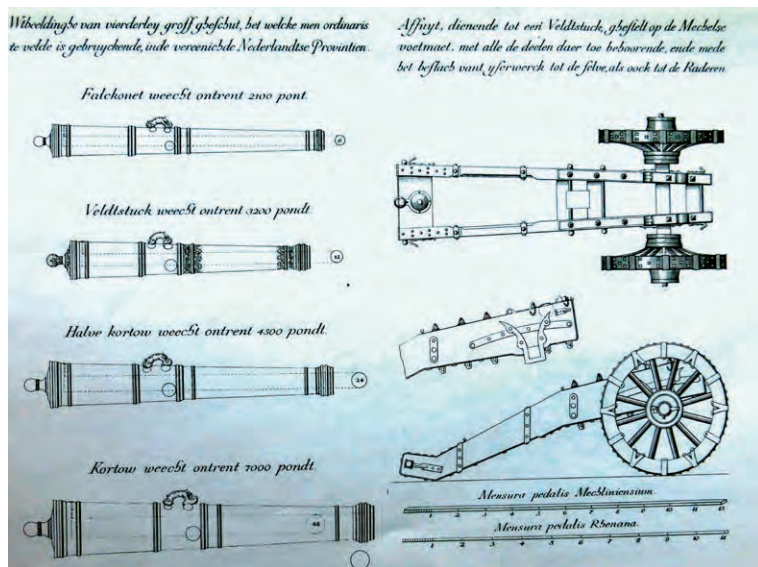
52 ARAB, Chambres des Comptes, Register van drie bestanden: a) Comptes des Fortifications et Bâtimens militaires; b) Comptes de l'artillerie et des munitions de guerre; c) Comptes des vivres et munitions de bouche pour le service militaire.

53 RHCL, Rekenkamer Roermond, Inv.-Nr. 386, fol. XXIII ... *den vyandt middel soichte den brandt int polver te doen brengen*.

54 Ibid., fol. XXIII^r.

55 VAN DEN BRAND/MANDERS (wie Anm. 51), p. 295.

Tekening van de verschillende typen kanonnen of „groff gheschut“, zoals het Staatse leger dit geschut sedert de tijd van de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648), als standaardwapen gebruikte. (uit: F.J.G. TEN RAA/F. DE BAS, Het Staatse Leger 1508–1795, Breda 1918, deel IV, afbeelding nr. 5)

Draaghouder met kanonskogel, zoals die bij een opgraving in Geldern uit de modder tevoorschijn kwam en thans bewaard wordt in het Stadtarchiv Geldern. (Foto: Rien van den Brand)

In december 1650 ligt kruitpoeder opgeslagen in de rosmolen. Ligt het daar echter wel droog? Meester timmerman Willem Wijnhoven en een paar opperknechten moeten het dak op, om te controleren of dat dicht en de opslag dus absoluut regenvrij is. De rosmolen, die als eerder beschreven met een paard een soort kogelmolen tot fijnmalen aandrijft, staat onder het dak van een Corps de garde en wordt in een rekening van 1656 ook *polvermoelen* genoemd.

De overige *munitien* van zijne Majesteit de Spaanse koning liggen in november 1661 droog opgeslagen in verschillende stadstorens van Geldern. Aldus zijn de bevindingen van eerder genoemde *munitievanaris* Jan van Aefferden, die dat jaar ook de functie bekleedt van schout of scholtis. Tot deze *munitien* zullen de eerder besproken handgranaten behoord hebben, waarover wij voor het eerst aantekeningen vinden in oktober 1654.

In de eerste maanden van het jaar 1700 nemen de dreigingen van vijandelijke *invasien ende surprisen* weer toe. De doorgang van de Niers moet met *piloten* (houten palen) worden geblokkeerd, zodat schepen niet bij verrassing vanuit bijvoorbeeld Wachtendonk in Geldern kunnen binnenvallen.⁵⁶ Inderhaast moet een aantal nieuwe voorzieningen worden getroffen. Zo wordt in de stad een nieuwe hijsinstallatie of bok gemaakt, waarmee op niveau het geschut sneller in- en uitgeladen kan worden. Verder worden er met spoed nieuwe slagbomen geplaatst, *datter by nachte geene perden be-*

56 RHCL, Rekenkamer Roermond, Inv.-Nr. 387, fol. IIII' e.v.

neden neven de muren meer kunnen rijden.⁵⁷ Ook de sluizen binnen de stad worden op goed functioneren getest om het waterniveau juist te kunnen stuwen en daarmee voor inundatie, kunstmatige onderwaterzetting, te kunnen zorgen.⁵⁸

Nieuwe palissadeversterkingen rond 1701 en Franse registraties

Voorts bewaart men in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, in een bestand van de Rekenkamer, Franstalige domeinrekeningen van de stad Geldern. Hierin zijn de inkomsten en uitgaven in en om de stad vastgelegd. Deze hebben betrekking op de Spaanse landseigendommen, de domeinen in het gebied van het Gelderse Overkwartier.⁵⁹ De Spaanse hoofdontvanger, *le receveur general* Van Aefferden, werkt in opdracht van *monsieur l'intendant de Fumero*l bij de domeinen. De schrijfwijze van deze opdrachtgever is niet eenduidig. De totale jaarlijkse inkomsten van ongeveer 20.000 gulden komen vooral voort uit verkopen van o. a. grote partijen takken, nieuw en afgebroken oud-palissaden hout, honderddui-

De ingeheide palissadepalen als een stadsomrastering waren vaak omvlochten met doornstruiken en wilgentwijgen, om de doorgang van bijvoorbeeld vijandelijke ruiters te verhinderen. Het hier getoonde restant vlechtwerk (13^e eeuw) is aan de Kleiner Markt gelegen. Het betreft het rond 1250 nieuw gestichte stadsdeel Neustadt te Geldern tijdens de opgraving in 2004. (Foto: archaeologie.de, Duisburg. Met dank aan Patrick Jülich, Duisburg).

57 Ibid., fol. IIII^r.

58 Ibid., fol. V.

59 ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26999.

zenden schansen en afgebroken of versleten houten barakken. Al dit hout zal uiteindelijk verstookt zijn.

De inkomsten en uitgaven van de Spaanse domeingoederen rond de stad Geldern, voornamelijk grote bosgebieden, zijn in 1701 goed geregistreerd. Bij deze bossen gaat het om oude Gelderse landsheerlijke bezittingen. De Franstalige belastingontvanger, *receveur general des domaines de Gueldres*, houdt de houtverkopen nauwkeurig bij. Juiste hoeveelheden, in kavels onderverdeeld, worden steeds voor de verkoop genummerd.

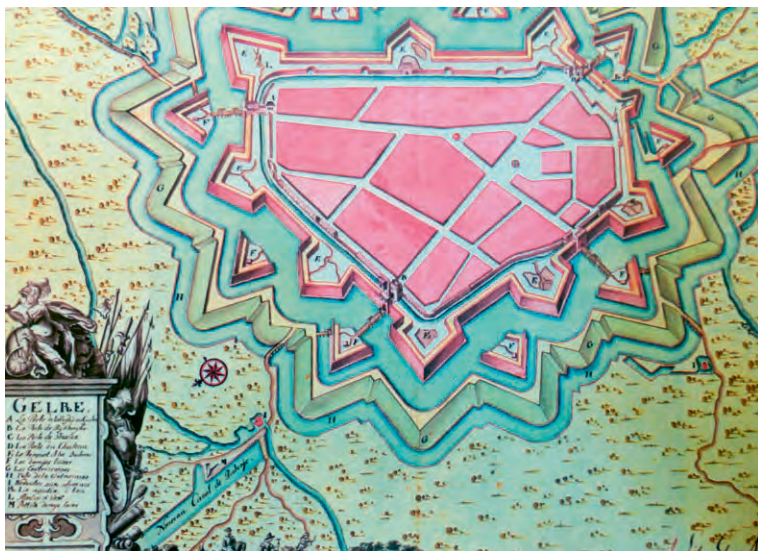
Kleinere takken worden in het bos tot takkenbossen of *schansen* gebonden; deze worden in partijen bij opbod verkocht. De openbare houtverkoop geschiedt voor en door de schepenen van de stad. Controleur Godefroid Gillis van Aefferden houdt de opbrengsten bij in tegenwoordigheid van de *sergeant de bois*. Het kappen van de geselecteerde bomen staat onder toezicht van twee vakbekwame timmerlieden: Henry Ridders en Jean Huiskens. Zij zijn erbij als 250 eiken en nog eens 74 grote eiken in het bos of *forest de Vluyn* worden geveld. De houtkap wordt echter veel rigoureuzer, want er is een enorme behoefte aan palissadehout voor de defensieve versterking.

Kort samengevat zien wij dat Geldern alleen al in 1701 ongeveer 70.000 palissaden inzet bij de nieuwe stadsversterking. De palen zijn afkomstig uit drie nabije bossen: *forest de Vluyn*, *le bois de Littart* en *la forest du Roy*. De versterkingen bestaan uit redoutes of gesloten eenvoudige verdedigingswerken, borstweringen met twee co(u)rtines of delen van een vestingwal- of muur tussen twee rondelen gelegen, bastions, halve manen en meer van dat soort bouwsels.⁶⁰ Naast deze houtbehoefte vergt ook de productie van houtskool veel bomen.

Houtskool en schansen

Houtskool is een belangrijk bestanddeel van buskruit. Het was ook voor Geldern onmisbaar. Laten wij een nadere blik op de bereidingswijze ervan werpen. Voor de bereiding van duizend kilo houtskool kan tot acht kubieke meter hout nodig zijn! Houtskool, dat kwalitatief dicht bij steenkool of cokes komt en vanaf de Middeleeuwen een geliefde huisbrandstof is, heeft een veel hogere brandtemperatuur dan hout. Het is vanaf de IJzertijd (750 v. Chr.) tot diep in de Middeleeuwen op grote schaal toegepast

60 Ibid. De transcripties van een deel van deze Oud-Franstalige rekening zijn voornamelijk tot stand gekomen in nauwe samenwerking met mevr. Madeleine Kaanen-Claessens, Maashees, Han Kaanen en Rien van den Brand, Venray in het voorjaar van 2014.

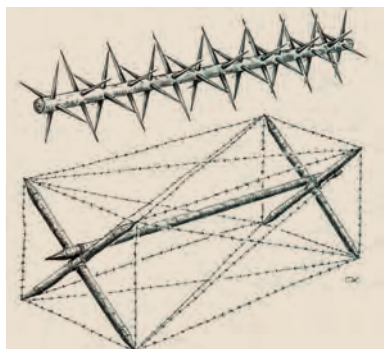
Stad- en vestingplan uit de 17^e eeuw van Geldern. Op deze afbeelding staat nog niet Jean Blaev – Amsterdam aangegeven, zoals afgebeeld in het boek van Peter H. MEURER „Topographia Geldriae“, Geldern 1979, p. 73. (Deze afgebeelde tekening staat echter op p. 91. Nationaal Archief, Den Haag en Krijsarkivet, Stockholm)

om ijzer te winnen uit ijzererts. Zelfs tot het einde van de Eerste Wereldoorlog (1914–1918) werd houtskool nog tot poeder vermalen als een belangrijk bestanddeel van buskruit. In Nederland zijn houtskoolbranderijen intussen geheel verdwenen. In Duitsland probeert men de bereiding van houtskool, de *Köhlerei*, als materieel cultureel erfgoed opgenomen te krijgen op de werelderfgoedlijst van de Unesco.⁶¹

In de eerder genoemde bossen werden plekken vrijgemaakt voor de houtskoolwinning. In een met vochtige plaggen luchtdicht gemaakte zandhoop (*meiler*), vier of vijf meter hoog, waarin het hout opgesloten zit, wordt hout aangestoken. Alleen aan de onderkant van de kuilhoop van droog gras en mos worden tijdelijk enkele luchtgaten gehandhaafd totdat de temperatuur in de metershoge afgedekte houtstapel voldoende heet is. Dan worden de gaten gedicht en smeult het hout gedurende vijf dagen verder. Speciale vakkennis van de houtskoolbrander is vereist. De kunst bestaat vooral daarin, door een nauwkeurige dosering van de luchttoevoer gehele houtverbranding te voorkomen, zodat het hout tot zuivere koolstof wordt gereduceerd.

Naast deze houtskoolbereiding is natuurlijk het maken van de palissadepalen en schansen een voorname bosactiviteit. Het samenstellen en vlechten van de schansen in het Littartse bos krijgen de takkenbosbundelaars betaald. Zij ontvangen een gulden en zestien stuivers per honderd schansen. Vier van deze boswerkers

61 Bart EBISCH, Köhler houden een traditie leven, in: Dagblad de Limburger van 2.1.2015.

Deze verplaatsbare houten versperring, soms Friese of Spaanse ruiter genoemd, bestaat uit een balk, voorzien van pinnen als een soort prikkeldraad. (Uit: „Terminologie Verdedigingswerken” in de uitgave van de Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht 2013)

Het zagen met een trekzaag van balken en planken gebeurde door twee zagers, boven en onder een bokstellige. Detail uit een kopergravure door A. van der Venne „Alle Wercken van den heere Jacob Cats”, uitgegeven door Nicolaas ten Hoorn e.a. te Amsterdam 1712, deel 2, p. 403. (Particuliere collectie)

zijn ons met naam bekend: Godefroid Henricx, Jean Cremers, Jacques Houben en Jean Opperheyen. Hun voornamen zijn verfranst. Gedurende drie maanden wisten ze in het voorjaar van 1701 een partij van 34.000 schansen te bundelen; ze waren daar toch al bezig met het prepareren van 6.000 palissaden.⁶² Een afleveringscertificaat van de boswachter noemt deze aantallen.

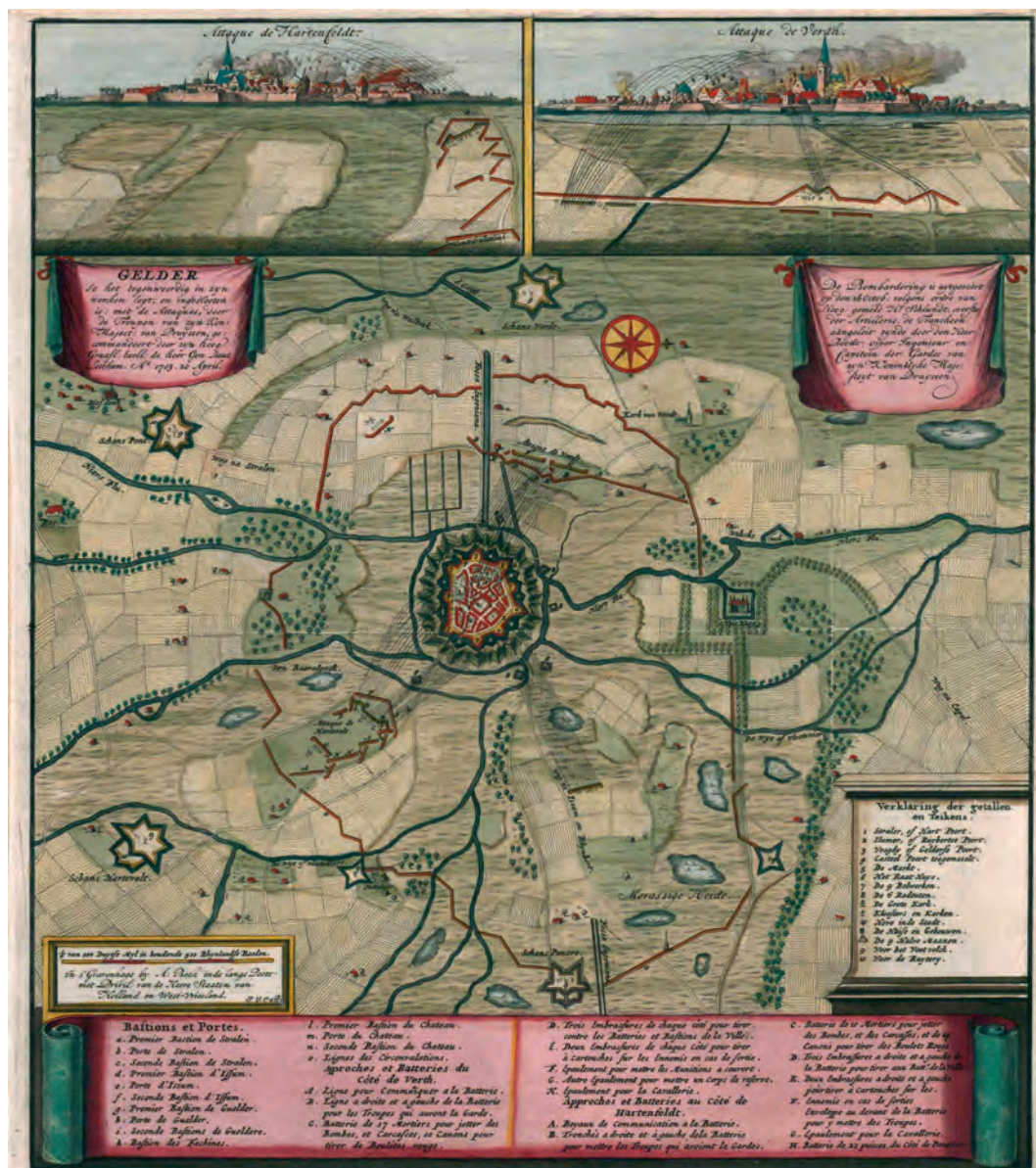
Op 26 februari 1701 wordt een openbare verkoop van 17.000 schansen uit het bos, *forest de Vluyn*, vermeld. De verkochte deelpartijen brachten enkele honderden guldens voor de schatkist op. Een publieke verkoop, in tegenwoordigheid van de *receveur des domaines de Gueldre* en schepenen van de stad van ruim 15.000 schansen, bracht slechts fl. 381,00 op.

In april en mei van dat jaar velt een ploeg van veertien hout-hakkers ongeveer 300 bomen. Onder toezicht van een boswachter zijn de te kappen exemplaren gewaarmerkt. Ze zullen dienst gaan doen als palissadehout of worden verzaagd tot balken, planken en latten.⁶³

Behalve veel lieden die in het bos palissaden kappen, werken daar tevens verschillende balk-, plank- en latzagers. Zij verrichten hun zware werk met een lange tweemanstrekzaag. De tanden van de zaag zijn aan beide zijden gelijk *getond*, omdat de zaag

62 ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26999, fol. 10^r–11^v.

63 Ibid., fol. 9^r–10^r. – Het gekapte kwantum eikenbomen verschilt nogal per persoon: Jean Voortmans 29 eiken; Godefrui Hegmans 15 eiken; Frederik Broeren 20 eiken; Pierre Schroets 42 eiken; Guillaume Schroers 30 eiken; Jean Mommen 21 eiken; Matheas Pais 18 eiken; Jean Opkoltsteegh 23 eiken; Herman Gaerden 11 eiken; Jean Bruigenberg 29 eiken; N. Ingeswaen 30 eiken; Henry Monssen 10 eiken; D. Sauwels 4 eiken en tenslotte Mathias Werden met 24 eiken.

naar beide kanten op en neer moet kunnen bewegen. Eén zager trekt de zaag óp en de ander trekt deze ónder de zaagstelling of -bok omlaag. Bij het naar beneden trekken wordt pas daadwerkelijk gezaagd.

De duizenden gezaagde planken en balken uit het koninklijk bos nabij het *Wuynbos* gaan hoofdzakelijk naar Geldern, maar ook wel eens naar Venlo en Blerick, blij-

27 „Gelder so het tegenwoordig in zyn werken legt" gedateerd 20 april 1703. Deze kaart lijkt veel op die in zwart/ wit afgebeeld staat bij Peter H. MEURER „Topographia Geldriae", Geldern 1979, p. 149, maar wijkt qua teksten en opschrift aanmerkelijk af. (Riksarkivet Stockholm, Utländska krigsplaner 0407/12/038a)

kens notities van de controleurs Mom en Ridders en de commies Homoet. In de domeinrekening lezen wij bijvoorbeeld dat in april/mei 1701 ook een partij van circa 1800 draagbalken⁶⁴ naar de stad Venlo vervoerd wordt en ook een partij naar het bij Blerick gelegen fort Sint-Michiel. Hout en palissaden zijn in het Littart bos apart gemerkt met een vod of doek.⁶⁵ Veel bosarbeiders moeten helpen bij het laden.

Kazernebarakken en andere militaire voorzieningen

Geldern heeft veel balken en planken nodig voor reparatie en nieuwbouw. Omstreeks 1700 gaat het grootste deel eerst naar de bouw van de kazernebarakken. Christoffel Coenen zorgt er veelal voor. Groot is de behoefte aan kozijnen, ramen en deuren. Onder zijn zorg valt ook de houtbevoorrading van de wallen, de stadspoorten en de bruggen. Godefroid Schroers heeft de verantwoordelijkheid voor het muurwerk in en om de stad. Metselaar André Cuijpers is verantwoordelijk voor het pleisterwerk van de vuurplaatsen en schoorstenen in de barakken, de magazijnen, de redoutes, de acht bolwerken en de onderaardse ganggewelven.⁶⁶

Wapensmid Mathias Clerfs maakt het hang- en sluitwerk van de barakken, stadspoorten en magazijnen. Hij is daar het hele jaar mee bezig. Jean Hermes is ook actief als schoorsteenveger op het kazerneterrein. Alleen al bij de barakken zorgt hij voor 82 schoorstenen, waarvoor hij vijf stuivers per geveegde schoorsteen ontvangt.⁶⁷

Een apart hoofdstuk in de rekeningen benoemt allerlei uitgaven aan barrières, stadspoorten, magazijnen, redoutes, wachthuisjes en het militair hospitaal.⁶⁸ Eén rekening beperkt zich tot het interieur van het hospitaal, de inrichting en de aanschaf of uitbreiding van voorzieningen zoals banken, rolkussens, matrassen, wollen doeken, bedden, strozakken, keuken- en kelderinrichting, latrines, verwarming en verlichting. Ook worden er uitgaven vermeld voor een militaire hoofdchirurg, die kennelijk in 1701 door de stad Wezel aan de stad Geldern is toegewezen. Daarbij valt vooral het hoge bedrag aan veerkosten vanuit Wezel op. Het betreft voornamelijk frequente Rijnovertochten van deze militaire arts.⁶⁹

64 1783 *poutrelles* envoyé à Venlo et Fort St. Michel.

65 *toutes les palissades dans le bois Littart et marquer les pouches.*

66 ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26999, fol. 15^v–16^r.

67 Ibid., fol. 17^r.

68 Ibid., fol. 17^v–18^r.

69 Ibid., fol. 22^r–22^v.

Vluyn bos, Littart bos en Koninklijk bos

Een selecte groep houtkappers moet er in het bos voor zorgen dat de boomstammen in de verschillende juiste dikten en op een bepaalde lengte gezaagd en aangepunt worden. Deze kant-en-klare stammen zijn, in een rij dicht bij elkaar geplaatst, als palissade en versperring bestemd voor het verdedigingspaalwerk aan de voet van de stedelijke omwalling. De gesorteerde palen worden, in partijen van 75 tot 900 stuks, moeizaam op wagens, karren en tweewielige disselkarren zonder bak of mallejannen naar de verschillende locaties van de omheiningen gesleept en daar in de grond geramd.

In 1701 zijn uit het grote bos, *forest de Littart*, ook schansen verkocht. Een partij van 29 april betreft ruim 18.000 schansen en op 30 juni nog eens ruim 12.000 schansen; deze brengen tezamen meer dan duizend gulden op. Behalve takkenbossen worden ook partijen aangetaste en oudere bomen verkocht, waarbij *son excellence monsieur le Comte de Hornes* betrokken is.⁷⁰ In het voorjaar van 1701 liggen in het Littartse bos ruim 40.000 palissaden klaar om naar de stad versleept te worden. Er kan dan niet altijd gekapt worden in het domaniale bos Littart. Hout uit dit bos was voortdurend nodig voor de stadsversterkingen en openbare verkopen van resthout moesten dan worden opgeschort.⁷¹

In de jaren 1729 tot 1749 is er veel gedaan aan verbetering van de ernstig aangetaste bossen door nieuwe aanplant en door cultivering en zelfs nieuwbouw van enkele boerderijen. Het bestuur van de domeinen laat deze boerenhoeven in het *Vluyn-Busch* als het *Littar-Busch* via erfverpachting exploiteren.⁷²

Het derde bos voorziet Geldern ook van het nodige bouw- en brandhout, als voormalig gebied van de Gelderse hertogen. In de zestiende en zeventiende eeuw heeft de Spaanse koning er diverse rechten aan *Büschen und Holzungen*, onder meer in de *Vogtei*

Tekening van de stad en de citadel Wezel. Sedert 1703 had Wezel een zeer grote invloed op het Pruisisch militair gebeuren in Geldern. Deze tekening, gemaakt in Parijs, geeft de situatie weer in 1757. (Riksarkivet Stockholm, Utländska krigsplaner, 0407/18/017)

70 Ibid., fol. 4^r.

71 RHCL, Staten Overkwartier van Gelder, Inventaris 01.001, Inv.-Nr. 649 van 1665.

72 Geheimes Preußisches Staatsarchiv, Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Geldern II HH, Abt. 22, General Directorium, Titel LXXXI Amt Geldern. – Idem. Inv.-Nr. 3 + Inv.-Nr. 4 *Verbesserung und Bepflanzung der 11 neuen Vluyn-Busch-Höfe und des Littar Busches* 1729, 1749. – Idem. Inv.-Nr. 20 *Vererbpachtung einiger Domänen-Höfe im Vluyn-Busch*.

Het bodemarchief van de voormalige vesting Geldern is zeer rijk. Overal in het oude stadsdeel zijn bouwresten en andere fragmenten te vinden van de verschillende activiteiten, vastgelegd in talloze bewaarde middeleeuwse en latere stadsrekeningen in het stadsarchief. De hier getoonde opgraving nabij de parochiekerk Geldern in 2011/2012 is getuige daarvan. (Foto: Stadtarchiv Geldern)

Geldern.⁷³ Een bos wordt in oktober 1701 *la forest* (= foret) *du Roy*, het koninklijk bos genoemd. De 250 daar gekapte eiken leveren ruwweg 3.000 schansen. Voor iedere gevelde boom krijgen de houtkappers Henry Ridders en Jean Huyskens acht stuiver Brabants. Andere houthakkers zijn Pierre Clouten, Henri Sanders en Godefroid Haaghmans (soms Hegmans).⁷⁴ Vermoedelijk sluit dit bos direct aan op het Littartbos, dat tegenwoordig op de landkaart als *Staatsforst Rheurdt/Littard* staat aangegeven, gelegen op het grondgebied van de gemeente Rheurdt.⁷⁵ Zuidoostelijk daarvan ligt Vluyn, nog gedeeltelijk bosgebied, met het *Vluynbusch*, nabij een meander van de Fleuth, een zijriviertje van de Niers.

Bouw van onderaardse gangen, kazernebarakken, hospitaal (1701)

De dagelijkse militaire verbouwingen in hout of steen en verdere verbeteringen aan de grachten, wallen, stadsmuren, borstweringen, onderaardse gangen, poortgebouwen, bruggen, bastions, halve manen en geschutopstellingen beperken zich veelal tot deze objecten. Pioniers moeten alle aarden verhogingen met rossen en graszoden bedekken. Manschappen van twee in Geldern gelegerde regimenten, *le régiment des Languedocq* en *le régiment de Zurtbauben*,

⁷³ Kreisarchiv Viersen, Sammlung Nettesheim, Inv.-Nr. 768 (periode 1569–1700).

⁷⁴ ARAB, Chambres des Comptes, Inv.-Nr. 26999, fol. 5^r.

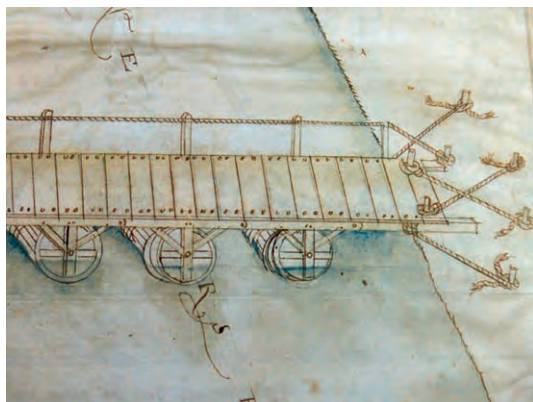
⁷⁵ Vriendelijke verwijzing van dhr. Hubert Winterhoff uit Geldern.

voeren veel van deze werkzaamheden uit. Meestertimmerman Coen Coenen van de stedelijke verdedigingswerken stuurt de regimentleiding aan, evenals *monsieur Servos, commissaire ordinaire de l'Artillerie de France*. Hij geeft, aldus de domeinrekening van 1701, ook de prioriteiten aan voor de reparaties aan wegen, bruggen en sluizen. Naast het kappen van vooral eikenbomen, het prepareren tot palissaden, het binden van takkenbossen, het zagen van balken, planken en latten, moet al dit bouw materiaal uit de drie genoemde bossen naar de stad vervoerd worden. Bos- en landwegen hebben erg veel te lijden van de zwaar beladen karren en wagens.

De voerlieden worden door de legercommandanten duidelijk geïnstrueerd waar zij de partijen palissaden, in hoeveelheid variërend van enkele honderden tot enkele duizenden, per locatie moeten afleveren. Alleen al in de maand april 1701 zijn ruim twintig boomtransporteurs in deze Gelderse bossen werkzaam.⁷⁶

Andere ploegen zagen in de bossen balken voor huizen of onderstellen van affuiten. Een grote partij gaat naar de over de stad verspreide timmerwerkplaatsen voor ledikanten, banken, kruiwagens, kozijnen, ramen en deuren. Sommige uitgaven betreffen het leveren van glas en het inzetten van ruiten in waakhuizen, barakken, magazijnen en een hospitaal. Voorts betreft het het plaatsen van vuurhaarden in de vertrekken; het waterdicht maken van schoorstenen en het maken van sloten. Daar moet de militaire wapensmid en geweermaker, Mathias Clefs *l'armurier*, geregeld bijspringen.

Veel aandacht krijgt in 1701 de inrichting van het nieuwe hospitaal. De adviezen van de hoofdchirurg La Voye van de naburige vesting Wezel zijn daarbij welkom geweest. Hij geeft de schriftelijke aanwijzingen voor de benodigde hoeveelheden aan te leggen voorraden beddengoed, verband, wollen- en linnen doeken. Andere richtlijnen betreffen aantallen stobalen, matrassen, stro- en slaapzakken, hoofdkussens, dekens, matrassen, peluwen, lakens e. d.

Wilde men de stad Geldern veroveren, dan moest men eerst door moerassig en onder water te zetten terrein en over de stadsgrachten. Dat gebeurde op verschillende manieren zoals met mobiele bruggen op wielen gemonteerd. Deze tekening geeft een andere militaire noodbrug weer op houten tonnen, zoals de Spanjaarden die bouwden tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648). Detail van een tekening uit de militaire manuscriptatlas van Pierre le Poivre (1546–1626). (Kon. Bibliotheek Brussel, Inv.-Nr. 19.611, fol. 45)

⁷⁶ Dat zijn: Henrick Sanders, Godfried Haaghmans, Henrick Loijen, Godfried Ribb, Christiaan Engelen, Godfried Kengen, Henrik Thilmans, Pierre Buegmans, Jacques Puth, Henrick Kengen, Henrick Meijers, Guillaume Caelen, Jan Voortmans, Frederick Brouxen, Pierre en Guillaume Schroers, Jean Mommen, Jan op Koltsteegh, Herman Gaerden, Henry Moussen, D. Sauwels.

Kogel- en granaatslagen werden opgevangen en gesmoord in met zand gevulde rieten manden, smoorkorven genoemd, die ter bescherming bij geschut opgesteld stonden. (Tekening: Particuliere collectie)

Detail uit een prent van de „bombardeering der stad Gelder door de troupes des konings van Pruyse” in oktober 1703. (Stadtarchiv Geldern, Foto: Rien van den Brand)

Bombarderen en capitulatie van Geldern in 1703

Verschillende belegeringen heeft de stad Geldern in het verleden goed weerstaan, o. a. die in de jaren 1638 en 1640. Dat was vooral te danken aan de voortdurende aanpassingen van de vestingbouwwerken.⁷⁷ Aangezien de stad sinds de Spaanse inname in 1587 nooit meer ernstig was beschadigd door beschieting, laat staan ingenomen, was het zelfvertrouwen groot. Een nieuw en groot gevaar dreigt rond 1700 en de vijand is nu Pruisen.

Frederik III., keurvorst van Brandenburg, is op 18 januari 1701 in Königsberg tot koning in Pruisen gekroond, onder de naam Frederik I. Signalen van toenemende Pruisische militaire activiteit vanuit het Niederrhein-gebied worden in Geldern steeds duidelijker gevoeld. Dit heeft te maken met Pruisische aanspraken op de Spaanse erfenis van het Gelderse Overkwartier. In april 1701 neemt Pruisen de wapens op tegen Frankrijk. De Franse koning Lodewijk XIV bezet daarop de Zuidelijke Nederlanden. Een verovering van Kaiserswerth en Rheinberg weet Pruisen in 1702 en begin 1703 succesvol af te sluiten. Wat dan volgt is een langdurige omsingeling van Geldern.

⁷⁷ Hartwig NEUMANN, *Festungsbaukunst und Festungsbautechnik. Deutsche Wehrbauarchitektur vom XV. bis XX. Jahrhundert*, Koblenz 2000.

Sedert 20 april 1703 slaat een grote Pruisische troepenmacht een beleg in een wijde ring om Geldern, op een afstand van ongeveer 2.500 meter van de stad. Dit leger bestaat uit regimenten van cavaleristen, aangevuld met lichte cavalerie-eenheden of dragonders en infanterie-bataljons.⁷⁸ De sterkte van de in Geldern ingesloten Spaanse en Franse troepen wordt meteen aangetast; aanvoer en versterking van buiten af zijn geblokkeerd. De dorpen rondom Geldern worden door Pruisen gedwongen actief mee te werken aan de volledige blokkade van de stad Geldern zelf. In de voorafgaande maanden heeft de commanderende graaf, generaal lieutenant Van Lottum, diverse bevelen aan de bestuurders van de dorpen in de Voogdij Geldern laten uit gaan.

De omsingeling van Geldern zal niet alleen voor de aldaar geleverde krijgslieden en bewoners grote ellende en lasten met zich meebrengen.⁷⁹ Vanuit het Pruisische veldhoofdkwartier in Walbeck krijgen de inwoners op 11 april het bevel tot onmiddellijke hout-

Tijdens de Zevenjarige Oorlog nam de Franse Generaal v. Beausobre in augustus 1757 namens keizerin Maria Theresia Geldern in bezit. Waarschijnlijk heeft deze kaart met het bombardement van Geldern daarop betrekking, ofschoon de datering tien jaar later is. De situering van de met naam genoemde negen bastions is duidelijk weergegeven. (Riksarkivet Stockholm, Utländska Krigsplaner, 0407/18/038c)

⁷⁸ Stefan FRANKWITZ, *Belagerung, Beschießung und Kapitulation 1703*, in: Stefan FRANKWITZ (Hrsg.), *Preußen an Peel, Maas und Niers. Das preußische Herzogtum Geldern im 18. Jahrhundert* (Geldrisches Archiv 7), Geldern 2003, p. 37–60.

⁷⁹ Veit VELTZKE, *Geldern. Festungskrieg und Zivilbevölkerung*, in: FRANKWITZ, *Preußen* (als noot 78), p. 25–36.

kap. Er moeten 4.350 zware palissaden met een lengte van 19 voet (5,70 meter) en ongeveer 45 cm *in de ronde* geleverd worden. Ook moeten er 12.000 zogenaamde *fascinen* worden geleverd. Dat zijn takkenbossen of schansen van 3,5 meter lengte, welke – met zes stuks bij elkaar gebonden – een met aarde gevulde beschutting moeten vormen voor de kanonniers bij het op te stellen geschut.⁸⁰

De belegering door de Pruisen in 1703 treft de stad niet onvoorbereid. Spaanse en Franse huursoldaten hebben haar in een optimale staat van verdediging gebracht. Signalen van Pruisische naderingen vanuit het Rijngebied worden steeds duidelijker gevoeld in Geldern. In de stad zijn dan reeds grote voorraden munitie aangelegd; ook zijn flinke hoeveelheden levensmiddelen gehamsterd. Door in de omsingelde stad spaarzaam om te gaan met de aanwezige levensmiddelen weet de Spaanse gouverneur de situatie enige tijd vol te houden. Omdat een overgave na een maandenlange belegering van Geldern uitblijft, besluit de Pruisische commandant echter over te gaan tot massale beschietingen van de vestingstad. Het is de gereformeerde generaal veldmaarschalk Karel Philip graaf von Wylich und Lottum (1650–1719), kortweg graaf (Van) Lottum, die op 7 oktober namens de Pruisische koning het bevel tot bombarderen geeft. Gedurende een hele week volgen hevige en massale beschietingen met zowel mortieren⁸¹ als kanonnen. Uiteindelijk zegevieren deze superieure Pruisische aanvalswapens.

Uit de briefwisseling tussen de beide opperbevelhebbers blijkt krapte aan levensmiddelen in de stad toch een rol te spelen bij de belegerden; hongersnood volgt, gecombineerd met verschrikkelijke beschietingen en stormlopen door de aanvaller. Deze bevelhebbers waren de Spaanse gouverneur de Bethis, elders genoemd Don Domingo de Betijs,⁸² wonend in Geldern, en zijn tegenpool, de Pruisische graaf van Lottum.⁸³ Enkele bescheiden, berustend in het archief van de Staten van het Overkwartier, geven details over de foerageleveringen aan de Pruisische belegeraars.⁸⁴

De hoop van Don Domingo de Betis, de dappere Spaanse gouverneur, om Geldern alsnog te kunnen houden en van de Pruisen bevrijd te blijven, vervliegt. Het blijkt een kwestie van tijd. Door het hevige bombardement, de beschietingen en het vervlogen uitzicht

80 Kreisarchiv Viersen, Sammlung Nettesheim, Inv.-Nr. 368.

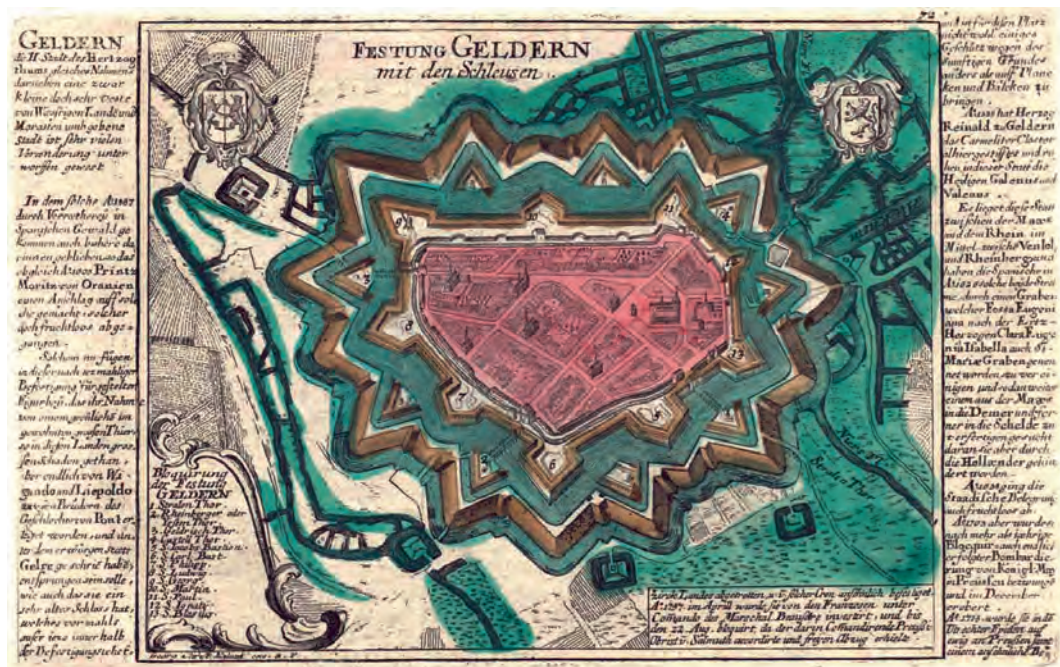
81 Via mortiergeschut kunnen projectielen onder een steile baan worden verschoten. Mortieren hebben een geringe vuurmondlengthe waarmee projectielen tot zelfs 100 kilo geschoten kunnen worden.

82 Stadtarchiv Geldern, Aktenbestand: Stadsrekening G 30 (1698–1699), fol. 27^v.

83 VELTZKE, Geldern (als noot 79).

84 RHCL, Inventaris Staten Overkwartier van Gelder, Inventaris 01.001, Inv.-Nr. 461 (1 omslag).

◀ Situatie van de door Pruisische troepen ingesloten Spaanse vestingstad Geldern op 20 april 1703. (Riksarkivet Stockholm, Utländska Krigsplaner, 0407/12/038c. Dank aan Bertil Olofsson)

Vesting Geldern met sluizen en geschiedenisbeschrijving tot 1757. (Riksarkivet Stockholm, Utländska krigsplaner, 0407/18/038a)

op de komst van een ontzettingsleger vanuit Brussel, is verder uitstel van capitulatie onmogelijk. Aan commandant van Lottum wordt tenslotte de bereidheid tot overgave bericht.

Geldern wordt Pruisisch

De capitulatie volgt tamelijk snel. De stad capituleert echter niet vooraleer duidelijke toestemming vanuit Brussel is verkregen. De capitulatievoorwaarden worden in het Frans vastgelegd in de *Point et articles pour la Capitulation de la ville de Gueldre*, met afschriften gedateerd 20 december 1703.⁸⁵ In het stadsarchief van Geldern wordt een afschrift van het dertien pagina's tellende handschrift van deze capitulatie bewaard.⁸⁶ Op 21 december 1703 mocht het complete Frans-Spaanse garnizoen op eervolle wijze uit de totaal verwoeste stad wegtrekken, richting Brabant.⁸⁷ De achtergebleven burgers lijdten bitter en begraven hun doden.

85 Landesarchiv NRW, Abteilung Rheinland, Gerichte Nr. 65 (Altsignatur: Geldern, Gerichte 1 a, Nr. 19).

86 Stadtarchiv Geldern, Findbuch, Urkunde Nr. 319 van 17/20 december 1703.

87 Leopold HENRICHS, *Geschichte der Stadt und des Landes Wachtendonk*, reprint Kevelaar 1973, p. 317 e. v.

Daarna wordt op het Gelderse raadhuis begonnen met de registraties van alle verwoestingen en beschadigingen in de stad en met een schatting van de herstelkosten.⁸⁸ Een herbouwplan voor de vele verwoeste huizen, kapotte straten en wegen wordt opgezet. Uiteindelijk duurt het toch nog bijna twee jaar voordat een algehele herbouw met kracht ter hand wordt genomen. Dat geschiedt vanaf oktober 1705 onder leiding van de koninklijke Pruisische stadsgouverneur van Geldern. Een opleving van het totaal ingestorte economische leven in de stad komt slechts zeer langzaam op gang. Het zal nog vele jaren gaan duren vooraleer een normaal leven in de totaal verarmde stad weer kan worden opgepakt. De rijke burgerij was al lang tevoren gevlucht.

Tenslotte wordt bij de Vrede van Utrecht, in 1713, het Gelders-Spaanse Overkwartier in drie delen opgesplitst en verdeeld onder Oostenrijk, de Staten-Generaal van de Republiek en Pruisen. Behalve de stad Geldern en omgeving bleef ook het Land van Kessel, zuidelijk gelegen van het Staatse Land van Cuijk,⁸⁹ bij Pruisen tot 1796, wanneer de Fransen komen.

Detail van Geldern en de locatie van de voormalige burcht en stad op de kaart „Territorium Gelre“ door Michael Buyx, 1876. (Stadtarchiv Geldern, Foto: Rien van den Brand)

88 Kreisarchiv Viersen, Sammlung Nettesheim, Inv.-Nr. 271 d. d. 1.10.1705.

89 Rien VAN DEN BRAND/Harm DOUMA, Land van Cuijk, 33 dorpen en één stad, Boxmeer 2002.

Zusammenfassung

Spanische Maßnahmen zur Befestigung der Stadt Geldern in der Zeit vor der preußischen Eroberung im Jahr 1703

Die ehemals befestigte Stadt Geldern hat sich bei einer Burg an der Niers, die im 10. Jahrhundert in einem Bruch an der Grenze zu Pont erbaut worden war, entwickelt. Das 1237 belegte *castrum Gelrense* war mit der dazugehörigen Siedlung der Stammsitz der Grafen und späteren Herzöge von Geldern. Die Stadterhebung muss etwa 1229–1231 von Graf Otto II. vorgenommen worden sein. Zwar wurde die Stadt später als regionales Zentrum innerhalb des geldrischen Territoriums von Roermond, der Hauptstadt des Oberquartiers ab der Mitte des 14. Jahrhunderts, überflügelt, aber das änderte nichts an ihrer militär-strategischen Bedeutung als befestigte Stadt im Rhein-Maas-Raum. Regelmäßig wurde sie umkämpft, vor allem im Achtzigjährigen Krieg (1568–1648). Seitdem Feuerwaffen zum Einsatz kamen, reichte das mittelalterliche Verteidigungssystem mit Graben und Stadtmauer nicht mehr aus. Etwa ab der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts erfolgte der Umbau zu einer Festung, an der von vielen Generationen immer wieder intensiv gearbeitet worden ist.

Über Jahrhunderte kam der spanischen Regierung in Brüssel dabei eine kontrollierende Rolle zu. Diese wurde lediglich von einer Besetzung durch Truppen der niederländischen Generalstaaten in den Jahren 1579–1587 unterbrochen. Angaben zur Festung Geldern in der Zeit bis zum frühen 18. Jahrhundert finden sich in verschiedenen niederländischen und belgischen Archiven. Dieser Beitrag schöpft vor allem aus Registern in französischer und spanischer Sprache, die sich innerhalb des „Algemeen Rijksarchief“ zu Brüssel im Bestand *Chambre des Comptes* befinden. Sie bieten detaillierte Einblicke in Festungsbaumaßnahmen, mit denen die sukzessiven spanischen Gouverneure von Geldern beauftragt wurden. Die Arbeiten wurden meist von den Bürgern Gelderns durchgeführt, gelegentlich mit Unterstützung seitens der Bewohner umliegender Dörfer, die zu Diensten verpflichtet waren, oder hier einquartierter fremder Söldner (u. a. Burgunder, Walonen, Franzosen, Engländer). Im Bestand *Contadorie des finances*, der sich im gleichen Archiv befindet und der noch nicht komplett durchgesehen werden konnte, stösst man auf detaillierte Angaben zu schweren *kartouwen* oder Kanonen aus Frankreich, Antwerpen und Mechelen und zu leichterem Geschütz mit Zubehör, das in Geldern stationiert war.

Es zeigt sich, dass die wachsende Reichweite des Geschützes und neue Angriffstechniken ständige Anpassungen der Festung Geldern und ihrer Umgebung erforderlich machten. Die Verbrei-

terung von Gräben und die Erhöhung von Wällen gingen mit umfangreichen Erdarbeiten einher. Viel Arbeit bereitete der Bau von Brücken, Toren, Bastionen, Magazinen, Redouten, unterirdischen Gängen, Mühlen usw. Auch brauchten die Garnison und ihr Kriegsmaterial passende Unterkünfte. In der Stadt wurden u.a. Baracken, ein Hospital, Munitionsdepots, Geschützstellungen, Pulvermühlen und Pferdeställe gebaut. Auch hielt man hier Wagen und Schubkarren, Pickhacken, Schaufel, Werkzeug für Rammarbeiten an den Palissaden in Bereitschaft. In Venlo und Arcen an der Maas wurden große Mengen an Pulver, Schwefel, Salpeter, Mergel, Schiefer, Kohle, Kalk und Eisen gekauft. Zahlreiche Holzfäller besorgten Bauholz und Holz für Palissaden aus den umliegenden domanialen Wäldern. Bei den Holztransporten erlitten Straßen und Brücken häufig Schäden.

Mit der einzigen Ausnahme der niederländischen Eroberung im Jahr 1579 ist es Angreifern vor 1700 niemals gelungen, die Festung einzunehmen. Belagerungen in 1638 und 1640 blieben erfolglos. Ab 1700 wurde der Druck von Preußen immer stärker. Ein großes preußisches Heer belagerte die Stadt ab dem 20. April 1703. Nach einem schweren Bombardement musste sie kapitulieren.

